

CEM'Ü'L-KUR'ÂN (KUR'ÂN-I KERÎM'İN MUSHAF HALİNE GETİRİLMESİ) JAM' AL-QUR'AN (CODIFICATION OF QURAN)

KASIM ŞULUL
PROF. DR.
HARRAN Ü. İLAHİYAT FAK.

ÖZET

Bu makalede Cem'ü'l-Kur'ân (*Kur'ân-ı Kerîm*'in Mushaf Haline Getirilmesi) meselesi, konu ile ilgili kaynak ve ıstılahlar, Hz. Peygamber (a.s.) devrinde *Kur'ân-ı Kerîm*, Asr-ı Saâdet'te *Kur'ân-ı Kerîm*'in cem'i ile ilgili ferdi teşebbüsler, Hz. Ebû Bekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) devirlerinde Cem'ü'l-Kur'ân ile Hz. Ebû Bekir (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) dönemlerinde yapılan cem'ler arasındaki fark gibi başlıklar altında tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cem, Kur'an, Mushaf.

ABSTRACT

Hereby paper treats codification of Quran under various titles, including references and terminology about Jam' al-Qur'an (Codification of Quran), Quran in the time of the Prophet (a.s.), individual attempts for codification of Quran during Bliss Century, Jam' al-Qur'an during the time of Abu Bakr (r.a.), Omar (r.a.) and Uthman (r.a.), and differences between codifications under rule of Abu Bakr (r.a.) and Uthman (r.a.).

Keywords: Jam, Qur'an, Mus'haf, Codification.

İthaf

Bu araştırmayı, Urfa'ya yerleşen ve Hz. Ömer döneminde (634-644) Urfa'da vefat eden -Peygamber Efendimizin (a.s.) vahiy kâtibi: "Hanzaletü'l-Kâtib" ve "el-Kâtib" diye anılan- Hanzale b. er-Rebi' et-Temîmî'nin (r.a.) aziz hatırasına ithaf ediyorum.

Hanzaletü'l-Kâtib (r.a.) vefat edince akrabalarından bir hanımefendi şu mersiyeyi terennüm etmiştir:

"Zaman kederli bir kadına şaşa kaldı...

Ak saçlı solgun birine ağlıyor diye...

Bugün gözbebeğini aklaştıran nedir diye sorarsan...

Sana haber vereceğim! Asla yalancı değilim!

Gözbebeğimin siyahlığını yok etti...

Hanzaletü'l-Kâtib'e olan kederim..." [1]

Giriş

1- *Kur'ân-ı Kerîm*, başta Asr-ı Saâdet'te yaşayanlar olmak üzere milyonlarca Müslüman'ın, her bakımdan, en büyük ilgi odağı olmuştur.

İslâm'da *Kur'ân-ı Kerîm*'i öğrenip-öğretmek, okumak, ezberlemek, onu usûlünce anlayıp gereğince amel etmek ibadetlerin en büyüğüdür ve Yüce Allah'ın rızasını kazanmanın en önemli vasıtasıdır.

[1] وكانت وفاته في خلافة عمر بن الخطاب بعد أن فتح الله على المسلمين البلاد (وتفرقوا فيها فصار إلى الرها من بلاد ديار مضر فمات هناك Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî (280 [?]-346/893-957), *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, neşir: Michael Jan de Goeje, Leiden 1893, s. 282-284; Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbih el-Kurtubî el-Endelüsî (246-328/860-940), *'İkdü'l-Ferîd*, Beyrut 1404, Darü'l-Küttübî'l-İlmiyye nşr., IV,245; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî (v. 331/942-43), *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, nşr. Dârü'l-Fikr el-Hadîs, Beyrut 1408/1988, s. 15; İbn Asâkir (v. 571), *Tarih Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Ömerî, Dârü'l-Fikr nşr., 1415/1995, XXXIII,180; el-Mizzî (v. 742), *Tehzîbü'l-Kümmâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avâd Maruf, Beyrut 1980/1400, VII,443; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, nşr. Dârü's-Sâkî, 1422/2001, XV,126.

“Sizin en hayırlınız, *Kur'ân*'ı öğrenen ve öğretenidir”.^[2] “*Kur'ân*'dan bir şey bilmeyen kimse, harap ev gibidir” (إِنَّ الَّذِي لَيْسَ فِي جَوْفِهِ شَيْءٌ مِنَ الْقُرْآنِ كَالْبَيْتِ الْحَرَبِ).^[3]

İslâm'ın beş şartından biri olan namazda, *Kur'ân-ı Kerîm* okumak esastır. Hz. Peygamber (a.s.): “Kırâatsiz namaz yoktur” (لَا صَلَاةَ إِلَّا بِقِرَاءَةٍ)^[4] buyurmuştur.

2- İslâm, baştan itibaren ilmi,^[5] dinin ve bütün bir insan hayatının asıl itici gücü olarak belirlemiş ve ilim tespit-nakil araçlarına vurgulu bir şekilde dikkat çekmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinde ilmin değeri en açık ve belîğ ifadelerle bildirilmiştir. İlk olarak nazil olan: “*Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kalemle (yazmayı) öğretti. İnsana bilmedikleri şeyi öğretti*” meâlinde üç âyette, kalemin ve kalemle bilmediklerinin insana öğretilmesinin insanoğluna yapılmış ilahî büyük bir ikram olarak nitelenmesi bir tesadüf değildir.

“İlim İslâm'ın hayatıdır ve dinin direğidir”,^[6] “ilim tahsil etmek her Müslüman'a farzdır”^[7] ve “âlimler, peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler, miras olarak ne dinar ne de dirhem bırakmışlardır; miras olarak yalnız ilim bırakmışlardır. Kim ilmi alırsa (peygamberlerin bıraktığı mirastan) bol pay almış olur”^[8] gibi hadislerde de bu durum tasrih edilmiştir.

Kaynaklar

Konumuzu ele alan veya onun izahına katkı sunan tefsirler, hadis külliyyatları, hadis şerhleri, özellikle de *Kur'ân-ı Kerîm* ile ilgili kısımlar, istilah lügatleri ve diğer türlü kadim lügatlerden meselemizi doğrudan ele alan kaynakları ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi doğrudan *Kur'ân*'ın cem'i ve benzeri konularla ilgilidir. İkincisi ise Asr-ı Saadet'te yazı meselesi ile ilgilidir.

[2] Buhârî, “*Fezâilü'l-Kur'ân*”, 21.

[3] Tirmizî, “*Fezâilü'l-Kur'ân*”, 42/18, hadis no: 2913.

[4] Müslim, “*es-Salâ*”, 4/11: 42.

[5] İslâm Dini'nin ilme verdiği önemi gösteren sayısal bir bulguya göre, “ilim” kökünden türetilen kelimeler, *Kur'ân-ı Kerîm*'de 750'den fazla kullanılmıştır. *Kur'ân-ı Kerîm*'in tümü 78.000 kelime olduğuna göre, her yüz kelimeden bir tanesi “ilim” kökünden gelen bir kelimedir. İlim ile ilgili hikmet, düşünce, fıkıh, anlayış, idrak, akıl gibi kelimeler eklendiğinde bu oran daha artar.

[6] Zeynüddîn Abdurraûf el-Menâvî, *et-Teysîr bi Şerhi'l-Câmi's-Sağîr*, Riyâd 1408/1988, 3. Baskı, II,303.

[7] İbn Mâce, *es-Sünen*, “*Mukaddime*”, 220 (بَابُ فَضْلِ الْعُلَمَاءِ وَالْحَبِّ عَلَى طَلَبِ الْعِلْمِ).

[8] Ebû Dâvûd, “*el-İlm*” 26/1; Tirmizî, “*İlim*”, 19 (fıkıhın ibadetten üstünlüğü babı).

Kur'ân-ı Kerîm'in cem'i, hıfzı ve okunması ile ilgili bazı kaynaklar

İslâm ilim dairesinde yer alan eserlerin; *Kur'ân*, âyet, sûre, kıraat, kâri', hıfz, hâfız, Mushaf, tecvid, *Kur'ân* ilimleri, cemü'l-*Kur'ân*, fezâilü'l-*Kur'ân*, arza, arza-i âhire, fevâtihu's-süver, havâtimü's-süver, münâsebâtü'l-âyât ve's-süver ve nazmü'l-*Kur'ân* gibi madde ve başlıklarına bakıldığında konuya dair ne denli geniş bir kaynak listesinin olduğu görülür. Bunlardan sadece birkaçını zikredeceğiz:

Ebü Ubeyd el-Kasım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (154-224/771-838): *Fezâilü'l-Kur'ân ve Meâlimuhu ve Adâbuhu*.

Muhammed b. Eyyub el-Beceli er-Razî (v. 294): *Fezâilü'l-Kur'ân*.

Cafer b. Muhammed b. Hasen el-Fereyabî (207-301): *Fezâilü'l-Kur'ân*.

Ahmed b. Şuayb en-Nesâi (v. 303): *Fezâilü'l-Kur'ân*.

İbn Ebî Davud (230-316): *Kitâbü'l-Mesâhif*.

Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî (v. 403/1013): *el-İntisâr li'l-Kur'ân*

Ebü Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (355-437/966-1045): *el-İbâne*.

Ca'fer b. Muhammed el-Mustağfirî (350-436): *Fezâilü'l-Kur'ân*.

Ebü Ömer ed-Dânî (v. 444/1052): *el-Ahrufu's-Seb'a Li'l-Kur'ân, et-Teysîr, el-Mukni', el-Muhkem fi Nakti'l-Mesâhif* adlı eserleri.

Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (v. 748): *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*.

İbn Kesîr (v. 774): *Fezâilü'l-Kur'ân*.

Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî et-Türkî (745-794/1344-1392): *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*.

Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî el-Bikaî (809-885/1406-1480): *Mesâ'idü'n-Nazar li'l-İşrâfi 'alâ Makasidi's-Süver*.

Celeleddin b. Abdirrahmân es-Suyûti (v. 911): *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, Tertîbü Süveri'l-Kur'ân, Tenâsüku'd-Dürer fi Tenâsübi's-Süver ve 'İlmü'l-Münâsebât fi's-Süveri ve'l-Âyât* adlı eserleri.

Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir el-Kettânî (1886-1962): *et-Terâtîbü'l-İdâriyye (Resûl-i Ekrem'in Yönetimi)*,

Asr-ı Saadet'te Yazı ile ilgili bazı kaynaklar

Yine İslâm ansiklopedilerinin yazı, yazı takımı, kâğıt, vesika, diplomasi, mektup, kalem, hat ve hokka, inşâ gibi maddeleri incelendiğinde konuya dair ne denli geniş bir kaynak listesinin olduğu görülür. Bunlardan birkaçı şöyledir:

İbn Kuteybe ed-Dîneverî (v. 276/889): *Edebü'l-Kâtib*.

İbn Abdîrabbih (246-328/860-940): *İkdü'l-Ferîd*.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî (v. 331/942-43):
Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb.

Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Abbâs b. Muhammed b. Sûl-Te-
gin el-Bağdâdî eş-Şatrancî es-Sûlî (v. 335/946): *Edebü'l-Küttâb*.

Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (v. 821/1418): *Sub-
hu'l-A'şâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*.^[9]

A. İstılahlar

Kur'ân-ı Kerîm'in okunması, ezberlenmesi, yazılması, toplanması, Mus-
haf haline getirilmesi ile ilgili istılahlar bulunmaktadır. Bunlardan konu-
muzla doğrudan ilgili olanların bazısını konularına göre tasnif edip izah
edeceğiz.

Kur'ân-ı Kerîm'in kendisiyle ilgili bazı istılahlar

Âyet: *Kur'ân-ı Kerîm* âyetlerden ve değişik sayılarda âyetlerin yer aldığı
sûrelerden oluşur. Mekke döneminde nâzil olan âyetlerde terim anlamıyla
“âyet” ve “sûre” kelimeleri geçmektedir. *Kur'ân* vahyine ait bölümlerin âyet
şeklinde belirlenmesi vahyin nüzûlü ile başlamıştır.

Âlimler, âyetlerin sûreler içerisindeki tertibinin vahye dayalı (tevkifi) ol-
duğu hususunda müttefiktirler.

Nüzûlü tamamlanan sûreler ve nazil olduğu kadarıyla âyetler belli sûre-
ler içinde belli bir tertibe göre Hz. Peygamber (a.s.) tarafından o (a.s.) vefat
edene kadar başta beş vakit namaz olmak üzere çeşitli vesilelerle okun-
muştur. Âyetlerin tertibinin tevkifi olduğuna dair en önemli delillerden
birisini, *Kur'ân*'ın Cebrâil ile Hz. Peygamber (a.s.) arasında karşılıklı okun-
masıdır. Zira içinde belli bir tertip bulunmayan metnin karşılıklı okun-
ması ve takibi düşünülemez. Hâlbuki bu okuma her yıl Ramazan ayında
yapılmış ve namazlarda bu tertip üzere okunmuştur. Hz. Osman'ın (r.a.)
Kur'ân'ı istinsah ve teksir ettirmesine kadar geçen on beş yıllık süre içeri-
sinde namazlarda ve *Kur'ân*'ı ezberleme çalışmalarında Hz. Peygamber'in
(a.s.) vefatından önce belli olan tertip esas alınmış, sahabe arasında bu ko-
nuyla ilgili herhangi bir ihtilâf olmamıştır.^[10]

[9] Ayrıca bkz. Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit
Karagözoğlu, İstanbul 2012; Mustafa el-A'zamî, “*Asr-ı Saâdette Yazı ve Vahiy Kâtipleri*”, çev.
Durak Pasmaz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet*, Vecdi Akyüz (ed.), İstanbul 1994, 1,367-466.

[10] Abdülhamit Birışık, “*Kur'ân*”, *DİA*, XVI,386-387.

Sûre: *Kur'ân-ı Kerîm*'i oluşturan 114 bölümden her biri demektir. *Kur'ân* vahyine ait bölümlerin sûre şeklinde belirlenmesi vahyin nüzûlü ile başlamıştır. Mesela müşriklere meydan okunurken *Kur'ân*'dakine benzer bir sûrenin getirilmesi istenir.^[11]

Sözlükte “sıçramak, duvara tırmanmak” anlamındaki sevr (sevre) kökünden türeyen sûre kelimesi (çoğulu süver) “yüksek ve güzel bina, evin bir bölümü veya katı, yüce mertebe, şan ve şeref, alâmet ve nişan” manalarına gelir. İstilah olarak “*Kur'ân-ı Kerîm* âyetlerinin bir araya getirilmesi sonucunda oluşan, sınırları vahiy doğrultusunda Hz. Peygamber (a.s.) tarafından belirlenen bölüm” demektir. Sûre kelimesi *Kur'ân*'da dokuz yerde tekil, bir yerde çoğul olarak zikredilir. Sûreler kendi içinde bütünlüğü olup *Kur'ân-ı Kerîm* binasını meydana getiren bölümlerdir.

Hız. Osman (r.a.) döneminde cem' edilip çoğaltılan ve sahabe'nin ittifak ettiği Mushaf'larda *Kur'ân*'da 114 sûre bulunmaktadır. *Kur'ân*'ın en kısa sûreleri üçer âyetlik el-Asr, el-Kevser ve en-Nasr, en uzun sûresi 286 âyetten meydana gelen el-Bakara'dır.^[12]

Hız. Osman'ın (r.a.) İmâm Mushafı'nda sûrelerin tertibinin “Hz. Peygamber'in (a.s.) arza-i âhiresine ve onun (a.s.) tevkîfine göre” veya “sahabe'nin içtihadına dayalı olduğu”na dair görüşler bulunmaktadır. Şöyle ki:^[13]

1- Sûrelerin tertibi, sahabe'nin içtihadı ile meydana gelmiştir: Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) bir gece namazında kıraate el-Bakara Sûresi'yle başlamış, ardından en-Nisâ ve Âli-İmrân'ı okumuştur.^[14]

2- İbn Atıyye el-Endelüsî'nin bazı âlimlerin de katıldığı görüşüne göre sûrelerin büyük bir kısmının tertibi Hz. Peygamber'in (a.s.) sağlığında tamamlanmış, diğerlerinininki sahabe'ye bırakılmıştır.

3- Mushaf'ın tamamının tertibi tevkîfidir; yani Cebrâil'in işaretleri doğrultusunda Resûlullah (a.s.) tarafından yapılmıştır. Fahreddin er-Râzî ve daha pek çok âlim bu görüşü benimsemiş, konuyla ilgili naklî ve akli delillerden söz edilmiştir. Nitekim *Kur'ân-ı Kerîm*'in Cebrâil'e son arzından sonra vahiy tamamlanmış, aradan fazla bir zaman geçmeden Hz. Peygamber

[11] el-Bakara 2/23; Yûnus 10/38.

[12] A. Birışık, “*Kur'ân*”, DİA, XVI,387.

[13] (يَحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ تَرْتِيبُ السُّورِ عَلَى مَا هِيَ عَلَيْهِ الْيَوْمَ فِي الْمَصْحَفِ كَانَ عَلَى وَجْهِ الْاجْتِهَادِ مِنَ الصَّحَابَةِ، وَقَدْ قَالَ قَوْمٌ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ: إِنَّ تَأْلِيفَ سُورِ الْقُرْآنِ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ فِي مَصْحَفِنَا كَانَ عَلَى تَوْقِيفٍ مِنَ النَّبِيِّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) لَمْ عَلَى ذَلِكَ وَأَمْرٌ بِهِ. وَأَمَّا مَا رَوَى مِنْ ائْتِلافِ مَصْحَفِ أَبِي وَعَلَى وَعَبْدِ اللَّهِ إِذَا كَانَ قَبْلَ الْعَرْضِ الْآخِرِ، وَأَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) رَتَّبَ لَمْ تَأْلِيفِ السُّورِ بَعْدَ أَنْ لَمْ يَكُنْ فَعَلْ ذَلِكَ. رَوَى يُونُسُ عَنْ ابْنِ وَهْبٍ قَالَ: سَمِعْتُ مَالِكًا يَقُولُ: إِنَّمَا أَلْفَ الْقُرْآنِ عَلَى مَا كَانُوا يَسْمَعُونَهُ مِنْ قِرَاءَةِ رَسُولِ اللَّهِ) İbn Battâl Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik (v. 449), *Şer Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebü Temîm Yâsir b. İbrahim, nşr. Meketebetü'r-Rüşd, Riyad 1423/2003, X,237-240.

[14] Müslim, “*Salâtü'l-müsâfirîn*”, 203.

(a.s.) vefat etmiştir. Bu son okumada Zeyd b. Sâbit gibi *Kur'ân* konusunda uzman olan sahabeler de hazır bulunmuştur.^[15]

Hız. Osman (r.a.) döneminde *Kur'ân* cem' edilirken el-Enfâl ve et-Tevbe (Berâe) sûrelerini besmele ile niçin ayrılmadığı sorulduğunda Hız. Osman (r.a.) mealen şöyle cevap vermiştir: Resûlullah'a (a.s.) bir şey nazil olduğunda kâtibi çağırır şu âyetleri falan sûrenin şurasına yerleştirin derdi. el-Enfâl Sûresi Medine'de ilk indirilenlerdendir. Berâe (et-Tevbe) Sûresi ise Medine'de *Kur'ân*'dan son indirilendir. Berâe'nin hikâyesi el-Enfâl'e benzer. Bu nedenle Berâe'nin el-Enfâl'den olduğunu zannettim. Resûlullah (a.s.) Berâe'nin el-Enfâl'den olduğunu açıklamadan vefat etti. Bu sebepten dolayı ikisini birleştirdim, ikisinin arasına besmele yazmadım ve ikisini yedi uzun surenin arasına yerleştirdim".^[16] Bu sözler, fezâilü'l-*Kur'ân* ile ilgili müstakil eserlerde ve hadîs külliyatlarında özellikle fezâilü'l-*Kur'ân* ve tefsîr başlıkları altında, rivâyet tefsirlerinde sûrelerle ilgili Hız. Peygamber'in (a.s.) yaptığı nitelemeler ve başka birçok delil Hız. Osman'ın (r.a.) İmam Mushaf'ta sûrelerin tertibini Resûlullah'ın (a.s.) talimini esas alarak yaptığına işaret eder.

Kur'ân-ı Kerîm'in yazılmasıyla ilgili bazı ıstılahlar

İbnü'n-Nedîm, insanoğlunun değer verdiği şeyleri ve bilgileri kalıcı kılmak için yazı yazılması mümkün olan bazı sert cisimlere yazı yazdığına dikkat çeker ve insanlık tarihinde yazı için kullanılan malzemelerin bir listesini verir. İnsanların, üzerine yazı yazmak için kullandığı ilk malzemenin kilden yapılmış tabletler olduğu kabul edilir. İbnü'n-Nedîm, "sonsuz dek kalması amacıyla" (للخلود) kitabe olarak kullanılan kil tabletlerin tarihini Hız. Âdem'e (a.s.) kadar götürür. O, yazı için kullanılan kil tabletlerin yanında geçmişte tesviye edilmiş taş ve madenler (kurşun, kalay, tunç, pirinç gibi) dışında, tahta, ağaç kabuğu, ağaç yaprağı, özellikle de hurma ağacı, ipek, hayvan derisi, parşömen, papirüs ve son olarak kâğıdı zikreder.^[17] Fildişi ve kemik levhalar da yazı için kullanılırdı.

Kil, taş ve madenlerden yapılan tabletlere yazmanın ve bunları taşımanın zorluğu, insanları yeni arayışlara sevk etti. Bunun sonucunda Mısırlılar,

[15] A. Birışık, "Sûre", DİA, XXXVII,538-539.

[16] İbn Ebi Davud (230-316), *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhibuddin Abdüssebhan Vaiz, Beyrut 1323/1995, II. Baskı, I,225-226. et-Tevbe Sûresi dışındaki bütün sûrelerin başında besmele mevcuttur. et-Tevbe'nin başında besmelenin bulunmamasıyla ilgili olarak, et-Tevbe Sûresi'nin müşrik ve kâfirlere ultiमतomla başladığından eman bildiren besmelenin bu ultiमतomla çelişeceğiinden dolayı sûrenin başına besmele konulmadığı da dile getirilmiştir (A. Birışık, "*Kur'ân*", DİA, XVI,387).

milâttan önce 4000’de Nil Nehri’nin kenarında yetişen papirüs bitkisinden (cyperus papyrus) kâğıt benzeri bir yazı malzemesi (papirüs) elde etmeyi başardı. Milâttan önce V. yüzyılda yaşamış olan Herodotos birçok milletin yazı için deri kullandığını kaydeder. Batlamyuslar’dan Epiphanes’in Bergama’ya koyduğu papirüs ambargosunun ardından burada yazı için özel bir şekilde terbiye edilen deri kullanılmış, daha sonra bu malzemeye “Bergama işi” anlamına pergamen denilmiş, kelime zamanla parşömen şeklini almıştır. Bu malzeme daha çok, keçi ve koyun derisi üzerindeki kılların temizlenip birkaç gün kireçli suda bekletilmesinin ardından sünger taşı ile perdelanması ile elde edilirdi.^[18]

el-Kalkaşendî’nin de dile getirdiği gibi Çinliler ottan yaptıkları kâğıda yazıyorlardı, insanlar kâğıt yapımını onlardan öğrendiler. Hintliler beyaz ipek parçalarına, Iraklılar ve İranlılar ise manda, sığır, koyun ve vahşi hayvan derilerinden tabaklanmış (işlenmiş) derilere, topraktan yapılan levhalara; yani kil tabletlere, beyaz ince taşlara, bakır, demir ve benzerlerine, düzgün ve yapraksız hurma dalına, koyun ve develerin kürek kemiklerine yazarlardı. Onlara komşu olmaları sebebiyle Arapların kullandığı yazı malzemesi de bunlardı.

Hız. Peygamber (a.s.) peygamber olarak gönderilip *Kur’ân-ı Kerîm* nazil oluncaya dek Araplar bu durumda idiler. Allah Resûlü (a.s.) mektuplarını deriye yazardı. Ashap, uzun süre dayanması veya o zaman ellerinde mevcut olması sebebiyle, *Kur’ân*’ın ince deriye yazılması konusunda icmâ^[19] etmişlerdi. Bu durum Harun Resîd’in halife olmasına kadar devam etti. Onun zamanında kâğıt üretimi yaygınlaşınca, kâğıttan başka bir şeye yazı

[17] (يقال أول من كتب آدم على الظن ثم كتبت الأمم بعد ذلك برهة من الزمان في النحاس والحجارة للخلود هذا قبل الطوفان وكتبوا في الخشب وورق الشجر للحاجة في الوقت وكتبوا في التوز الذي يعلا به القسي أيضا للخلود وقد استقصينا خبر ذلك في مقالة الفلاسفة ثم دبت الخلود فكتب الناس فيها وكتب أهل مصر في القراطيس المصري ويعمل من قصب البردى وقيل أول من عمله يوسف النبي عليه السلام والروم تكتب في الحرير الأبيض والرق وغيره وفي الطومار المصري وفي الفلجان وهو جلود الحمير الوحشية وكانت الفرس تكتب في جلود الجواميس والبقرة والغنم والعرب تكتب في أكتاف الإبل واللخاف وهي الحجارة الرقاق البيض وفي العسب عسب النخل والحصين في الورق الصيني ويعمل من الخشيش وهو أكثر ارتفاع البلد والهند في النحاس والحجار وفي الحرير الأبيض فأما الورق الخراساني فيعمل من الكتان ويقال أنه حدث في أيام بني أمية وقيل في الدولة العباسية وقيل إنه قدم العمل وقيل إنه حديث وقيل أن صناعا من الصين عملوه بخراسان على مثال الورق الصيني فأما أنواعه السلطاني الطلحي النوحى الفرعوني الجعفري الطاهري أقام الناس ببغداد سنين لا يكفون إلا في الطروس لأن الدواوين نجحت في أيام محمد بن زبيدة وكانت في جلود فكانت تمحا ويكتب فيها قال وكانت الكتب في جلود الثور وهي شديدة الجفاف ثم كانت الدباغة الكوفية تدبغ بالتمر وفيها لين)

İbnü’n-Nedîm (v. 438), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1417/1997, s. 14,35.

[18] Osman Ersoy, “Kâğıt”, *DİA*, XXIV,163-166.

[19] İcmâ’: Sözlükte “birleştirmek, derleyip toparlamak, bir işi sağlam yapmak, azmetmek, bir konuda fikir birliği etmek” gibi anlamlara gelir. Fıkıh usûlünde icmâ’, dinî bir meselede içtihadı dayalı görüş birliğine varılmasıdır (الإجماع إنما هو الإنفاق على الأمر الديني عن اجتهاد). İcmâ’ daki görüş birliği, deliller konusunda içtihadların uyuşmasından kaynaklanır (İbn Haldûn (732-808/1332-406), *Kitâbü’l-İber*, Beyrut 1413/1992, I,478-479 (bu eserin ilk kısmı ünlü *Mukaddime*’dir).

yazılmamasını emretti.^[20]

Hız. Peygamber (a.s.) devrinde, üzerine *Kur'ân-ı Kerîm*'in yazılan şeylere dair şöyle denilir: “Hz. Osmân'ın (r.a.) emri üzerine Zeyd b. Sâbit, *Kur'ân-ı Kerîm*'i es-suhuf (الصُّحُف), el-'usub (العُصْب), el-lihâf (الليخاف), er-rikâ' (الرقاع), el-ektâf (الأكثاف), el-aktâb (الأكتاب) ve insanların göğüslerinden (صُدُور الرِّجَال) topladı.”^[21]

Hız. Ebû Bekir'in (r.a.), *Kur'ân-ı Kerîm*'i karâtis (قَرَاتِيس)^[22] denilen üzerine yazı yazılan malzemeye yazdırdığı nakledilir.

Bu kelimeleri başta klasik lügatlerden ve şerhlerden yararlanarak incelemeliyiz:

Aktâb (الأكثاب): Bu kelime “قتب” (kitb) ve “كتب” (keteb) kelimelerinin çoğuludur.^[23] Bu kelime ile kastedilenin devenin semer tahtalarıdır. Bu tahtalar, -yazı yazılan malzemenin azlığından dolayı-yazı yazıp ezberledikten sonra silinip tekrar yazı yazmak için kullanılırdı.^[24]

Ektâf (الأكثاف): Bu kelime ketif (كتيف)^[25] kelimesinin çoğuludur. Deve veya koyunun kürek kemikleri temizlenip kurutulduktan sonra levha haline getirilir ve yazı yazmak için kullanılır.^[26]

Kalem: “Nûn. Kalem ve (kalem tutanların) yazdıklarına andolsun ki”^[27] ve “O Rab ki kalemle (yazmayı) öğretti”^[28] meâlideki âyetlerde de geçen bu kelimenin ne demek olduğu malumdur.^[29]

Karâtis (قَرَاتِيس): Kalkaşandî, “*Kur'ân*'ın bahsettiği yazı yazılan şeyler” başlığı altında bazı bilgilere yer verir.^[30] Araplar aslında kâğıda kırtâs (قِرطاس):

[20] Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî (759-821/1355-1418), *Subhu'l-A'şâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, Nşr. Dâri'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, II,515 (الجملة الثانية فيما كانت الأمم السالفة تكتب فيه) (في الزمن القديم).

[21] İbn Ebû Davud, I,159,164,167.

[22] (أَنَّ أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ كَانَ يَجْمَعُ الْقُرْآنَ فِي قَرَاتِيسٍ) İbn Ebû Davud, I,169.

[23] M. Asım Efendi, *Kamûs Tercümesi*, I,592-593, “قتب” md.

[24] وَالْأَكْتَابُ جَمْعُ قَتَبٍ وَهُوَ الْحَشَبُ الَّذِي يُوضَعُ عَلَى ظَهْرِ الْبَعِيرِ لِيَجِبَ عَلَيْهِ، وَإِنَّمَا كَانُوا يَكْتُبُونَ فِي ذَلِكَ لِعِزَّةِ الْوَرَقِ عِنْدَهُمْ يَوْمَئِذٍ، كَذَا) Ebû'l-Hasen Nürüddin Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (v. 1014/1605), *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerḥ Mişkâtü'l-Mesâbih*, Dâri'l-Fikr nşr. Beyrut 142/2002, IV,1516; İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,14.

[25] (فَصَعَلَ الرَّجُلُ يَأْتِيهِ بِاللُّوْحِ، وَالْكَتِفِ وَالْعُصْبِ فِيهِ الْكِتَابُ) İbn Ebî Davud, I,209.

[26] İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,14.

[27] el-Kalem 68/1.

[28] el-Alak 96/4.

[29] M. Uğur Derman, “Kalem”, DİA, XXIV,245-247.

M. Hamidullah, “Allah'ın Elçisi (a.s.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı”, çev. Hasan Çağlar, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Ankara 1988, II/7,95.

[30] Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî'ye (759-821/1355-1418) göre, her ikisi de kâğıt demektir (*Subhu'l-A'şâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, nşr. Dâri'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, II,512).

kurtâs, kartâs),^[31] beyaz sayfa veya parşömene muhrak (المُهْرَق)^[32] ve varak (وَرَق) derler.

Kirtâs ve çoğulu olan kerâtîs^[33] kelimeleri *Kur'ân-ı Kerîm*'de zikredilir.^[34] Kelime, neyden imal edilmiş olursa olsun yazı yazmak için üretilen sahifeye denir. Kirtâs, özellikle Cyperaceae ailesinden bir su bitkisinden yapılan ve eski Mısırlıların yelken, bez ve yazı kâğıdı olarak kullandıkları papirüslara^[35] denir. Yazı yazılmamış olanına “قِرطاس” denir. Yazı yazılmışına ise “قِرطاس” denir.^[36]

Üzerine yazı yazılan beyaz inceltilmiş deriye “rakk” (رَقِي) denilir. *Kur'ân*'da “rakk” kelimesi: “*Tûr'a, andolsun ki, satır satır yazılmış Kitab'a, yayılmış ince deri üzerine* (فِي رَقِيٍّ مَنشُورٍ)^[37]” âyetinde zikredilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de “tomar denilen büyük kâğıt” anlamında sicil (كَطَيْ السِّجَالِ) ve sahîfe (صَحِيفَة) kelimesinin^[39] çoğulu olan suhuf (صُحُف)^[40] sekiz âyette geçmektedir.

Kâtib: Hz. Muhammed (a.s) hem bir peygamber hem de bir idareci olarak kâtipler edinmiştir.^[41] İbn Hudeyde, *el-Misbahu'l-Mûdi*' adlı eserinde Peygamber'in (a.s) kâtiplerinin kırk dört kişi olduklarını belirtir. Bunları, Dört

[31] el-En'âm 6/7.

[32] (المُهْرَقُ: الصَّحِيفَةُ الْبِيضَاءُ يُكْتَبُ فِيهَا، وَيَجْمَعُ مَهَارِقَ، وَالْمُهْرَقُ: الصَّحْرَاءُ الْمَسَاءُ، وَجَمْعُهُ: مَهَارِقُ) Ebû Abdirrahmân el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (100-175/718-791), *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzumi – İbrahim es-Samarrai, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl nşr., III, 365 “هرق” md.

[33] “Eğer sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik de onlar elleriyle onu tutmuş olsalardı, yine de inkâr ediciler: Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir, derlerdi” (el-En'âm 6/7) “(Yahudiler) Allah'ı gereği gibi tanımadılar. Çünkü 'Allah hiçbir beşere bir şey indirmedir' dediler. De ki: Öyle ise Musa'nın insanlara bir nûr ve hidayet olarak getirdiği Kitab'ı kim indirdi? Siz onu kâğıtlara yazıp (istediğinizi) açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz. Sizin de atalarımızın da bilemediği şeyler (Kur'ân'da) size öğretilmiştir. (Resûlüm) sen 'Allah' de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar!” (el-En'âm 6/91).

[34] Osman Esoy, “Kâğıt”, DİA, XXIV,163-166.

[35] Papirüs, aynı zamanda Cyperaceae ailesinden bir su bitkisinin adıdır.

[36] Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî (1145-1205/1732-1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye nşr., XIV,366 “قِرطاس” md.].

[37] et-Tûr 52/1-3.

[38] “(Düşün o) günü ki, yazılı kâğıtların tomarını dürer gibi göğü toplayıp düreriz. Tıpkı ilk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar o hale getiririz. (Bu,) üzerimize aldığımız bir vaat oldu. Biz, (vaat ettiğimizi) yaparız” el-Enbiyâ 21/104.

[39] Bu kelimenin iki çoğulu olup diğeri sehâifdir (صَحَائِف).

[40] Tâhâ 20/133; en-Necm 33/56; el-Müdesir 74/52; Abese 80/13; et-Tekvîr 81/10; el-A'lâ 87/18,19; el-Beyyine 98/2.

[41] İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Çabe*, I, 71.

Raşid Halifeyle birlikte tek tek ve kısaca hayat hikâyeleriyle birlikte bahsedilen eserinde anlatmıştır.

Kitâb: Araplar, “mektûb/yazılı şey” (مكتوب) anlamına gelen kitab kelimesini hem bir kitabı hem de uzun veya kısa bir mektubu, kitabeyi, belgeyi veya başka bir yazılı kâğıt parçasını ifade etmek üzere kullanırlar. Belirli bir kitaptan, en doğru ifadeyle “el-Kitâb”dan bahsettiklerinde ise *Kur'ân*'ı kastederler. Kitap, başka hiçbir dinde İslâm Dini'ndeki gibi bir rol oynamamıştır. Mushaf'ta; yani “iki kapak arasındaki” her kelime Allah kelâmıdır, dolayısıyla ezeldir ve yaratılmamıştır, başta dil olmak üzere her bakımdan mucizedir.^[42]

Levh: Lâm'ın fethi ve vâv'ın sükûnuyla mutlakan yassı sahîfeye denir, gerek tahta ve gerek kemik olsun. Cem'i elvâh gelir ve cem'ü'l-cem'i elâvîh gelir. Ve üzerine yazı yazılan yassı kürek kemiğine denir. Şârih der ki mutlakan üzerine yazı yazılan yassı ve düzgün bir yüzeye sahip nesneye denir. ^[43] el-Levh kelimesi: “*Bu kitap Levh-i Mahfuz'da bulunan şanlı bir Kur'ân'dır*”^[44] âyetinde anılır.

Lihâf (الليخاف): Yazı yazmak için üretilen ince, yassı ve yumuşak taş/mermer levhalar veya topraktan yapılan kil tabletler demektir.^[45]

Midâd: “*De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir*”^[46] meâlinde de geçen bu kelime mürekkep manasına gelir.

Rakş: M. Hamidullah'ın nakline göre: Georges Miles'in Mekke'nin güney-doğusunda, Taif şehri yakınlarındaki bir tepe üzerinde bulunduğu 58/678 yılına ait Emevi halifesi Muaviye b. Ebi Süfyan'ın (r.a.) emri üzerine diki- len kitabede noktalı harfler tespit edilmiştir. Muaviye b. Ebi Süfyan (r.a.) ise noktalama usulünü Hz. Peygamber'e (a.s.) atfeder. M. Hamidullah'a göre bu husus, Suyuti'nin (v. 911/1505) *Tedbiru'r-Ravi*'sinde İbn Asakir'in (v. 911/1505) *Tarihu Dimeşk* adlı eserinde ve Hatib el-Bağdadî'nin (v. 463/1071)

[42] J. Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 29.

[43] M. Asım Efendi, *Kamûs Tercümesi*, II,1226, “لوح”.

[44] el-Burûc 85/21-22.

[45] وَالْمُخَبِّ بِعَيْنَيْنِ وَبِآخِرِهِ فَأَيْ قَالَ أَبُو دَاوُدَ الطَّيَالِسِيُّ فِي رِوَايَتِهِ هِيَ الْحِجَارَةُ الرَّفَاقُ وَقَالَ الْحَطَّائِيُّ صِنَائِحُ الْحِجَارَةِ الرَّفَاقُ قَالَ الْأَصْمَعِيُّ فِيهَا عِرْضٌ وَدَقَّةٌ وَسَيَّابِي لِلْمُصَنِّفِ فِي الْأَحْكَامِ عَنْ أَبِي ثَابِتٍ أَحَدِ شُيُوخِهِ أَنَّهُ فَسَّرَهُ بِالْحَرْفِ بَفَتْحِ الْمُعْجَمَةِ وَالرَّافِي ثُمَّ فَأَيْ وَهِيَ الْأَيْتَةُ (التي تُصْنَعُ مِنَ الطِّينِ الْمَشْهُوِي) İbn Hacer, *Fethü'l-Bâri*, Beyrut 1379, IX,14; ayrıca bkz. İbn Ebû Davud, I,159,164,167; Rudâni, *Cemü'l-Fevaid*, VI,513.

[46] el-Kehf 18/109. Bu âyette Allah'ın sözlerinden maksat, O'nun ilim ve hikmetidir. Yüce Allah'ın ilim ve hikmeti sonsuz ve sınırsız; denizler ise, çokluğuna rağmen, sonlu ve sınırlıdır. Şu halde, Allah'ın ilim ve hikmetini yazmak için mürekkep olarak, deryaların dahi kifayetsiz geleceği aşikârdır.

*el-Cami li ahlaki'r-râvi ve edebi's-sami'*inde zikredilmiştir. Bu kaynaklara göre: Bu bilgi, Muaviye b. Ebî Süfyan'ın (r.a.) kâtibi Ubeyd b. Evs el-Gassanî'den rivayet edilmiştir. Kendisi Muaviye b. Ebî Süfyan'ın (r.a.) yanında bir yazı yazarken, Muaviye b. Ebî Süfyan (r.a.) ona: Ya Ubeyd! Yazına rakş (noktalama) koy çünkü ben, Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda yazı yazıyordum. O bana şöyle buyurdu: Ya Muâviye! Yazına rakş koy (noktala). Kâtip Ubeyd: Peki rakş nedir ey Müminlerin Emiri? diye sordu. O şöyle cevap verdi: “Alfabedeki her harfin kendisine has olan noktasını koymaktır.”^[47]

Rikâ' (الرِّقَاع): Ruk'a (رُقْعَة) kelimesinin çoğulu olup yazı yazmak için kullanılan deri (bir nevi parşömen), yaprak veya kâğıt parçaları demektir.^[48]

Rub'a (الرُّبْعَة): Kutu/sandık, itriyâtın yapıldığı ve korunduğu kap demektir.^[49] Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde cem' edilen *Kur'ân* nüshasının yani Mushaf'ın Hz. Ömer'in (r.a.) evinde muhafaza edildiği kutu demek^[50] olup daha sonra yaygın bir şekilde Mushaf kutusu anlamında kullanılmıştır.

Sifr: Bu kelimenin çoğulu *esfâr* (أَسْفَارٌ) olup kitap demektir. Kelime “*Tevrat*'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap (أَسْفَارٌ) taşıyan merkebin durumu gibidir. Allah'ın âyetlerini yalanlamış olan kavmin durumu ne kötüdür! Allah, zalimler topluluğunu doğru yola iletmez”^[51] meâlindeki âyette geçer.

Sudûru'r-ricâl (صُدُورِ الرِّجَالِ): “Adamların göğüsleri” anlamında bir isim tamamlamasıdır ve bu tabirle kastedilen *Kur'ân-ı Kerim*'i ezberleyen hafızlardır.^[52]

Usub (الْعُسْبِ): Asîb (عَسِيب) kelimesinin çoğuludur. Hurma/palmiye dalı demektir. Dalın yaprakları soyulup işlendikten sonra enli tarafına yazı yazılırdı. Başka bir görüşe göre asîb, yaprak bitmeyen enli hurma/palmiye dalı

[47] M. Hamidullah, “Allah'ın Elçisi (a.s.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı”, çev. Hasan Çağlar, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Ankara 1988, II/7,99

[48] (الرِّقَاعُ جَمْعُ رُقْعَةٍ وَقَدْ نَكُوْتُ مِنْ جِلْدٍ أَوْ وَرَقٍ أَوْ كَاعِدٍ) İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Dârü'l-Ma'rife nşr., Beyrut 1379, IX,14.

[49] Ebu's-Seadât Meccüddin Mübarek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr (544-606/1149-1210), *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eseer*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Beyrut 1399/1979, I,318 “حَوْزٌ” md.; II,189 “رَبْعٌ” md.

[50] كَانَ الرِّجَالُ يَفْرَأُ حَتَّى يَبْعُولَ الرِّجَالُ لِصَاحِبِهِ: كَفَرْتُ بِمَا تَقُولُ، فَوَجِعَ ذَلِكَ إِلَى عُثْمَانَ بْنِ عَمْرٍاءَ فَتَعَاظَمَ ذَلِكَ فِي نَفْسِهِ، فَجَمَعَ ائْتِي عَشْرًا رِجَالًا مِنْ قُرَيْشٍ وَالْأَنْصَارِ، فِيهِمْ أَبِي بِنُ كَعْبٍ، وَزَيْدُ بْنُ نَابِثٍ، وَأُرْسِلَ إِلَى الرِّبْعَةِ الَّتِي كَانَتْ فِي بَيْتِ عُمَرَ فِيهَا الْقُرْآنُ، فَكَانَ يَتَعَاهَدُهُمْ قَالَ مُحَمَّدٌ: مُحَمَّدٌ كَثِيرٌ بَنِي أَقْلَاحٍ، أَنَّهُ كَانَ يَكْتُبُ لَهُمْ قُرْآنًا اِخْتَلَفُوا فِي الشَّيْءِ، فَأَخْبَرُوهُ، فَسَأَلَتْ: لِمَ تَطْرُقُونَهُ؟ قَالَ: لَا أَذْرِي قَالَ مُحَمَّدٌ فَظَنَنْتُ فِيهِ ظَنًّا، فَلَا تَجْعَلُوهُ أَشْمَ يَقِينًا، ظَنَنْتُ أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا اِخْتَلَفُوا فِي الشَّيْءِ أَخْبَرُوهُ حَتَّى يَنْظُرُوا آجْرَهُمْ عِنْدًا بِالْعَزِيزَةِ الْأَجْرَةَ فَيَكْتُبُوهُ (عَلَى) İbn Ebû Davud, I,213.

[51] el-Cum'a 62/5.

[52] Ali el-Kârî (v. 1014/1605), *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ*, IV,1516; İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IV,1516.

demektir. Yaprak bitene “sa’f” (السَّعْفُ) denir.^[53]

Netice itibariyle *Kur’ân-ı Kerîm*’de, hadîste ve kadîm Arapça lügatlerde, ilim tespit ve nakil vasıtalarına dair oldukça geniş bir kelime hazinesi olduğu görülür. Bu durum Arapların, yaygın kanının aksine yazının önemini bildiklerine işaret eder.

Kur’ân-ı Kerîm’in okunması, ezberlenmesi ve toplanması ile ilgili bazı ıstılahlar

Arz: Resûlullah’ın (a.s.) *Kur’ân-ı Kerîm*’i Cebrâil’e arzı demektir.

Arz, arza (العرضة) ve aynı kökten gelen muâraza sözlükte, “okumak, ezberden okumak, göstermek, kitapları karşılaştırmak” gibi mânalara gelir. İstılah olarak arz, her yıl Ramazan ayında, o zamana kadar nâzil olan *Kur’ân-ı Kerîm*’in âyet ve sûrelerini Cebrâil’in Hz. Peygamber’e (a.s.), onun (a.s.) da Cebrail’e okuması anlamına gelir.^[54]

Hadîslerden öğrendiğimize göre, Allah’ın iki elçisi, *Kur’ân-ı Kerîm*’i birbirlerine okumak (mukabele etmek) üzere ramazan ayında her gece bir araya gelmiştir.

Arza olayının devam ettiği günlerde Hz. Peygamber’in (a.s.) son derece sevinçli ve diğer zamanlardan daha cömert olduğu ashâb-ı kiram tarafından tesbit edilmiştir. Bugün İslâm ülkelerinde ramazan ayı süresince devam ettirilen mukabele geleneği, arza sünnetine uymanın bir sonucudur.^[55]

Mesela Buhârî’nin naklettiği ve aşağıda kaydedilen meşhûr iki hadîste, Resûlullah’ın (a.s.) her yıl Ramazan ayında Cebrâil’in huzurunda o ana kadar nâzil olan *Kur’ân-ı Kerîm*’i mukabele ve arz tarzında okuduğu ve vefatından önceki Ramazan ayında ise bunu iki defa yaptığı bildirilir.

İbn Abbas şöyle demiştir: “Resûlullah insanların en cömerdiydi. En cömert olduğu ay Ramazan ayı idi. Cebrâil (a.s.), İbn Hâcer’in ifade ettiği

[53] الْمُسَبِّ بِضَمِّ الْمُهْمَلَيْنِ ثُمَّ مُؤَخَّدَةٍ جَمَعَ عَسِيبٌ وَهُوَ حَرِيدٌ التُّخْلُ كَانُوا يَكْتَسِبُونَ الْحَوْصَ وَيَكْتَبُونَ فِي الطَّرْفِ الْعَرِضِ وَقِيلَ الْعَسِيبُ الطَّرْفُ الْحَرِيدَةُ الْعَرِضِيُّ الَّذِي لَمْ يَبْتَسِ عَلَيْهِ الْحَوْصُ وَالَّذِي يَبْتَسِ عَلَيْهِ الْحَوْصُ هُوَ السَّعْفُ 1379, IX,14.

[54] قَوْلُهُ بَابٌ كَانَ جَزْبِيلٌ يُعْرِضُ الْقُرْآنَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَثْرِ الرَّاءِ مِنَ الْعَرْضِ وَهُوَ يَفْتَحُ الْعَيْنَ وَسُكُونِ الرَّاءِ أَيْ بِقِرَاءِ الْمِرَادِ يَسْتَعْرِضُهُ مَا أَقْرَأَهُ إِيَّاهُ قَوْلُهُ وَقَالَ مَسْرُوقٌ عَنْ عَائِشَةَ عَنْ فَاطِمَةَ قَالَتْ أَسْرَى إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ جَزْبِيلَ كَانَ يُعَارِضُنِي بِالْقُرْآنِ هَذَا طَرْفٌ مِنْ حَدِيثٍ وَصَلَتْ بِتَمَامِهِ فِي عَلَامَاتِ النَّبِيَِّّةِ وَتَقَدَّمَ شَرْحُهُ فِي بَابِ الْوَفَاةِ النَّبِيَِّّةِ مِنْ أَجْرِ الْمَغَارِزِيِّ وَتَقَدَّمَ بَيَانُ فَايِدَةِ الْمَغَارِضَةِ فِي الْبَابِ الَّذِي قَبْلَهُ وَالْمَغَارِضَةُ مُفَاعَلَةٌ مِنَ الْحَايِئِينَ كَأَنَّ كُلًّا مِنْهُمَا كَانَ تَارَةً يَفْرَأُ وَالْآخَرُ يَسْتَمِعُ قَوْلَهُ وَأَنَّهُ عَارِضُنِي فِي رِوَايَةِ السَّرْحَسِيِّ وَإِنِّي يُعَارِضُنِي Ibn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Dâru'l-Ma'rife nşr., Beyrut 1379, IX,43.

[55] A. Turan, “Arza”, *DİA*, III,446-447.

ensârın *Kur'ân* kıraâtleri bir idi. Yaygınlık ('âm) kazanmış kıraâti okurlardı. O da Resûlullah'ın (a.s.) vefat ettiği yıl iki defa Cebrâil'e arzettiği kıraâttir. Zeyd b. Sâbit, arza-i ahireye şahit olmuştu. -Hicretten on bir yıl önce (m. 611) Medine'de doğan- Zeyd b. Sâbit (v. 45/665 [?]), vefat edene kadar, insanlara arza-i ahireye göre *Kur'ân* okurdu. Bu nedenle Ebû Bekir es-Sıddîk, *Kur'ân*'ın cem'inde (yani *Mushaf* haline getirilmesinde) ona itimat etti ve Osman da onu *el-Mushaf*'ı yazanlara başkan yaptı".^[65] Konuyla ilgili kaynaklar, Hz. Osman (r.a.) döneminde çoğaltılan Mushaf'ların arza-i ahireye göre yazıldığını özellikle belirtirler.

Kâri': Nâzil olan vahiyleri, ilk günden itibaren, Hz. Peygamber'in (a.s.) okuduğu ve öğrettiği şekillerde ezberleyenlere el-kâri'^[66] deniliyordu. Bu lafzın Asr-ı Saâdet'te ifade ettiği mana ile Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra ifade ettiği mana aynı olmasa da birbirinden tamamen farklı da değildir. Hz. Peygamber (a.s.) zamanında bu lafız, *Kur'ân-ı Kerim*'den işittiği

[64] Ebû Abdırrahmân Abdullah b. Habîb b. Rubeyyia es-Sülemî: Kıraat âlimi, tâbî. Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından önce doğdu. Babası sahâbi olup kendisi Kûfeli tâbiilerin ikinci tabakasında yer alır. *Kur'ân-ı Kerim*'in tamamını Hz. Osman'dan (r.a.) dinledi. *Kur'ân*'la ilgili sorularının devam etmesi sebebiyle Hz. Osman'ın (r.a.) ona: "Sen benim halkın işleriyle meşgul olmama engelliyorsun, Zeyd b. Sâbit'e git" dediği için Zeyd'den (r.a.) ders almaya başladı ve tam on üç yıl süre ile (veya on üç defa) *Kur'ân*'ı ona arzetti. *Kur'ân* ve kıraat ilimlerinde ayrıca Hz. Ali (r.a.), Übey b. Kâ'b (r.a.), Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) faydalandı. Hz. Osman (r.a.) döneminde Mushaf çoğaltıldıktan sonra Kûfe'ye gönderilen nüshaya uygun olarak bu şehirde *Kur'ân* öğretimiyle görevlendirilen ilk âlim olan Ebû Abdurrahman, Kûfe Mescidi'nde kırk yıl *Kur'ân* dersleri verdi. Hz. Peygamber'in (a.s.), "Sizin en hayırlılarınız *Kur'ân*'ı öğrenen ve öğretmenlerinizdir" (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 21) meâlindeki hadisini zikrederek kendisini çok uzun süre *Kur'ân* öğretimine bağlayan gücün bu hadis olduğunu belirtti. Ebû Abdurrahman, oğluna *Kur'ân* dersleri verdiği Amr b. Hureys'in gönderdiği hediyeleri derhal geri çevirerek Allah'ın Kitabı'nı ücretle okutmadığını söyledi. Yine *Kur'ân* öğrettiği için kendisine bir yay (veya at) hediye etmek isteyen birinin hedyesini reddettikten sonra: "Bunu keşke bana *Kur'ân* öğretmeden önce hediye etseydin" dedi. Kûfe Ulucamisi'ndeki derslerine önce çarşı esnafından başladılar. Hz. Hasan (r.a.) ve Hüseyin (r.a.), kıraât-i seb'a imamlarından Âsım b. Behdele, Yahyâ b. Vessâb, Şa'bî, Atâ b. Sâib gibi önemli şahsiyetler gibi binlerce kişi *Kur'ân* ve kıraat ilimlerinde ondan faydalandı. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) başta olmak üzere Hz. Ali (r.a.), Abdullah b. Mes'ûd (r.a.), Ebû Mûsâ el-Es'arî (r.a.) ve Ebû Hüreyre (r.a.) gibi sahâbilerden hadis rivâyet etti. Bu rivâyetlerin bir kısmı *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Kendisinden de İbrâhim en-Nehâî, Saîd b. Cübeyr, Alkame b. Mersed, Atâ b. Sâib vb. meşhur tâbiiler rivâyette bulunmuşlardır (M. Demirci, "Abdurrahman es-Sülemî", DİA, X,87).

[65] قال أبو عبد الرحمن السلمي: كانت قراءة أبي بكر وعمر وعثمان وزيد بن ثابت والمهاجرين والأنصار واحدة كانوا يقرءون القراءة العامة وهي القراءة التي قرأها رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ على جبريل مرتين في العام الذي قبض فيه وكان زيد قد شهد العريضة الأخيرة (وكان يقرئ الناس بما حتى مات ولذلك اعتمده الصديق في جمعه وولاه عثمان كتيبة المصحف ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I,237.

[66] Hz. Peygamber (a.s.) devrinde, kurrâlık (mukri'), kadılık ve -çoğu zaman toplumun sevk ve idaresiyle ilgili komutanlık, imamlık, din öğreticiliği gibi vazifeleri de içeren- amillik gibi vazifeler, sırf Yüce Allah rızasını tahsil etmek ve din-i mübin-i İslâm'ın yayılması ve kökleşmesi gayesiyle, toplumun en itibarlı ve ehliyetli fertleri tarafından yerine getirilirdi. Daha sonraları ise bu vazifeler birer dal ve meslek gruplarına dönüşmüştür. İbn Haldûn, bu tarihsel değişime dikkat çekmiştir.

miktarı, öğrendiği bir veya birkaç şekilde ezberleyene işaret ettiği halde, Hz. Peygamber'den (a.s.) sonraki zamanlarda *Kur'ân*'ın tamamını ezberleyen ve ondaki kıraâtlara^[67] vakıf olan manasında kullanılmıştır.

Kurrâ: Buhârî'nin ashabın kurrâsıyla ilgili babda kaydettiği rivayetlerden,^[68] -tamamen veya kısmen- *Kur'ân*'ı ezberleyen, kendisini *Kur'ân*'ı öğretmeye adanmış ve -selefin örfünde- *Kur'ân-ı Kerîm*'in ahkâmı konusunda geniş bilgi sahibi olanlara kurrâ denildiği anlaşılmaktadır.^[69] Resûl-i Ekrem'in (a.s.) çeşitli kabilelere gönderdiği ashâb-ı suffeden olan hocalara "kurrâ" adı veriliyordu. Bu anlamda Bi'rîmaûne'de şehit edilenlere de kurrâ denilmiştir.^[70] Buhârî'de yer alan bir rivayete göre^[71] yaşlı ve genç kârilere Hz. Ömer'in (r.a.) meclisinde bulunur, halife onlarla istişare ederdi.^[72]

Hıfz: İslâm müellifleri Arapçada "korumak, ezberlemek" manasındaki hıfz^[73] ile cem^[74] kelimeleri arasında, yakın bir münasebet bularak, âdeta birbirinin yerine kullanmışlardır. *Kur'ân-ı Kerîm* nazil oldukça onu cem' eden sahabe elbette onu hıfz da ediyordu. Bu, o zaman için tabii bir haldir. İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında (عَنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) ve İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde "Hz. Peygamber (a.s.) zamanında *Kur'ân-ı Kerîm*'i cem' edenler" (الجماع للقرآن على عهد النبي صلى الله عليه وسلم) diye başlayan kısımlarda cem' kelimesinin hıfz kelimesine müsavi olduğu anlaşılmaktadır.^[75]

[67] Sözlükte kıraât "okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek" anlamında mastar; "sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme anlamında isimdir. Aynı kökün kur'ân şeklinde gelen mastarı da kıraât ile eş anlamlıdır. Kıraat kelimesi *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer almamakla birlikte "tilâvet" manasını veren fiil kalıplarında ve mastar olarak (kur'ân) birçok yerde geçer (el-A'râf 7/204; en-Nahl 16/98; el-İsrâ 17/14, 45, 106; el-Kıyâme 75/17, 18; el-İnşikâk 84/21; el-Alak 96/1,3). *Kur'ân* ilimleri terimi olarak kıraat çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Râgıb el-İsfahânî: "Tertilde harf ve kelimeleri birbirine katmaya denir". Taşköprizâde: "Mütevâtir ihtilâf vecihleri bakımından Allah kelâmı olan *Kur'ân-ı Kerîm*'in nazmunun şekillerinden bahseden bir ilim dalıdır" diye tarif eder. İbnü'l-Cezerî'nin, "*Kur'ân* kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir" şeklindeki tanımı daha kapsayıcıdır. Ayrıca kıraat imamlarından her birinin tercih ettiği okuyuşlar için de kıraat terimi kullanılmıştır: Nâfî kıraati, Âsım kıraati gibi. Harf kelimesinin özellikle ilk dönemlerde kıraat yerine kullanıldığı da görülür (A. Birşık, "*Kıraat*", DİA, XXV,426-433).

[68] Buhârî, "*Fezâ'ilü'l-Kur'ân*", 8 (بَابُ الْقُرْآنِ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ).

[69] İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,47.

[70] Buhârî, "*Vitir*", 7; Müslim, "*Mesâcid*", 301.

[71] Buhârî, "*İ'tisâm*", 2.

[72] N. Bozkurt, "*Hâfız*", DİA, XV,74-78.

[73] Hâfız kelimesi ism-i fâil olup -sözlükte- "koruyan, ezberleyen" anlamına gelir. Çoğulu huffâzdır.

[74] Câmi' kelimesi ism-i fâil olup "toplayan, bir araya getiren" anlamına gelir ve çoğulu cummâ'dır.

[75] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1985, s. 66-67.

Kur'ân'ın tamamını ezberleyene hâfız denilmiştir.^[76] Hz. Peygamber (a.s.), hâfızları Abese Sûresi'nde sözü edilen “sefere-i kirâm”^{a[77]} benzetmiş ve hâfızların cennette onlarla beraber olacağını müjdelemiştir.^[78]

Cem' ile hıfz arasındaki fark: Umum ve husus farkıdır. Aşağıda izah edileceği üzere cem' ezber ve yazıyı ihtiva ederken, hıfz sadece ezberi ihtiva eder. Tıpkı haber ile hadîs kelimeleri gibi.

Te'lifü'l-*Kur'ân*: “Âyetlerin bir sûre içinde te'lifi veya sûrelerin Mushaf içinde tertibi” (وَالْمُرَادُ بِهِ تَأْلِيفُ آيَاتِ فِي السُّورِ الْوَاحِدَةِ أَوْ تَرْتِيبُ السُّورِ فِي الْمُصْحَفِ) anlamına gelir.^[79]

Te'lifü'l-*Kur'ân* sahabeye nispet edildiğinde sûreleri bir Mushaf'ta toplamaları anlamına gelir, âyetleri tertip etmeleri demek değildir. Zira âyetlerin tertibinin tevkifi olduğu konusunda âlimler mütefakkirdir.^[80]

Cem'ü'l-*Kur'ân*: “*Kur'ân-ı Kerim*'in toplanması” anlamına gelen cem'ü'l-*Kur'ân* (جمع القرآن) tabiri, cem' (جمع) mastarının mefulü olan *el-Kur'ân* kelimesine izafesinden oluşan bir isim tamlamasıdır. Cem' kelimesi sözlükte “dağımk bir şeyi bir yere toplamak; yani ülfet ve imtizaç ettirmek” (تَأْلِيفُ) (جمع المال المنفرد جمعا من الباب الثالث اذا الفه)^[81], “dağımk nesneyi biriktirmek” (جمع المال المنفرد جمعا من الباب الثالث اذا الفه)^[82] anlamlarına gelir. Cem'ü'l-*Kur'ân* tabiri, “جمع” mastarının *Kur'ân-ı Kerim*'e râci' olan bir zamire izafesi (جمعة) şeklinde *Kur'ân-ı Kerim*'de zikredilir. Âyet meâlen şöyledir: “(Resûlüm!) onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kıvıldatma. Şüphesiz onu, toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve onu okutmak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, sen onun okunuşunu takip et. Sonra şüphen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir” (لَا تُحْرِكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُخَلَّ بِهٖ اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعُهٗ وَقُرْآنَهٗ فَاِذَا) (قرآنه فاتع قرآنه ثم إن علينا بيانه)^[83].

Cem'ü'l-*Kur'ân*, ıstılah olarak: “Hz. Peygamber (a.s.) ve sahabe döneminin-

[76] Hâfız kelimesi, *Kur'ân-ı Kerim*'de sözlük anlamında birçok âyette yer almakta, üç âyette Allah'ın sıfatı olarak geçmektedir (Yûsuf 12/64; el-Hicr 15/9; el-Enbiyâ 21/82).

[77] “Hayır! Şüphesiz bunlar bir öğüttür. Dileyen ondan (*Kur'ân'dan*) öğüt alır. O, değerli sahifelerdir. Tertemiz kılınmış, yüce makamlara kaldırılmış mukaddes sahifelerde, kâtiplerin ellerindedir, değerli ve güvenilir kâtiplerin (بأيدي سفرة كرام نيرة) (Abese 80/11-16).

[78] Dârimî, “*Fezâ'ilü'l-Kur'ân*”, 11; Buhârî, “*Tefsîr*”, 80/1; Tirmizî, “*Fezâ'ilü'l-Kur'ân*”, 13.

[79] İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Dârü'l-Ma'rife nşr., Beyrut 1379, IX,39.

[80] İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,11,39; (وبذلك يتبين أن ما نسب إلى الصحابة من تأليف القرآن ليس) Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim er-Râfî el-Kazvinî (v. 623), Şerh Müsnedü's-Şâfiî, thk. Ebû Bekir Vâil Muhammed Bekir Zehrân, Katar 1428/2007, I,446;.

[81] Firûzâbâdî, *el-Kâmûs el-Muhît*, “الجمع” md.

[82] M. Asım Efendi, *Kamûs Tercümesi*, IV,3296, “جمع” md.

[83] el-Kiyâme 75/16-19.

de, *Kur'ân-ı Kerîm*'in tamamının, (1) usûlüne uygun bir şekilde ezberlenmesi, (2) toplanması ve (3) *Mushaf* haline getirilmesi” şeklinde tarif edilebilir. Başka bir tabirle cem'ü'l-*Kur'ân*'daki cem'den maksat “özel bir toplama”dır ki *Kur'ân*'ın dağınık şeylerini (âyetlerini, sûrelerini, kırâat şekillerini veya vücûhunu) sahifelerde, sonra o sahifeleri -âyetleri ve sûreleri tertipli bir şekilde- bir *Mushaf*'ta toplamaktır.^[84] Cem'ü'l-*Kur'ân* tabirinin, rivâyete dayalı olan *Kur'ân-ı Kerîm*'in okunuşu (قِرَاءَة)/kırâat (القراءة) ve beyânı/tefsiri (تَبْيَانَة) gibi işlemleri de kapsar. Âlimler, cem'ü'l-*Kur'ân* tabirine iki mana vermişlerdir:

1- *Kur'ân-ı Kerîm*'in usulünce^[85]:

a- Tamamının ezberlenmesidir (اجمع القرآن أي حفظه عن ظهر قلب).^[86]

b- Ezberden okunmasıdır (استظهره حفظاً).^[87] Mesela Hz. Ali (r.a.), Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra, *Kur'ân*'ı cem' edene kadar ridasını giyip Cuma namazı dışında dışarı çıkmayacağına dair yemin etti (أَيْتُ أَنْ لَا آخُذَ عَلَيَّ). Bir rivâyette Hz. Ali'nin (r.a.) *Kur'ân-ı Kerîm*'i nüzul sırasına göre cem' ettiği,^[88] başka bir rivâyette cem'in *Kur'ân-ı Kerîm*'in *Mushaf* haline getirilmesi şeklinde olduğu,^[89] başka bir rivâyette ise sadece *Kur'ân*'ı cem' ettiği zikredilir ve başka bir şeyden bahsedilmez.^[90] İbn Kesir'e göre, son rivâyet şeklindeki cem', *Kur'ân*'ı ezberlemeyi tamamlamak anlamına gelir (وَأَيْمَانًا رَوَّوْا حَتَّىٰ أَجْمَعَ الْقُرْآنَ، يَعْني أُمَّ حَفْظُهُ، فَإِنَّهُ يُقَالُ لِلَّذِي يُحْفَظُ الْقُرْآنَ: قَدْ جَمَعَ الْقُرْآنَ) Söz konusu rivâyetlerden Hz. Ali'nin (r.a.), Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından

[84] (جمع القرآن، وَالْمَرَادُ بِهِ جَمْعُ تَخْطُوصٍ وَهُوَ جَمْعُ الْمُنْفَرِقِ مِنْهُ فِي صَحْفٍ ثُمَّ يَجْمَعُ تِلْكَ الصُّحُفَ فِي مِصْحَفٍ وَاجِدَ مُرْتَبَ السُّورِ وَالآيَاتِ) İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,11; Aynî, 'Umdu'tü'l-Kârî, Dâr İhyâ'it-Tirâsi'l-Arabî nşr., Beyrut, XX,16.

[85] Usûl, asıl kelimesinin çoğulu olup bu kelime ile kastımız, Hz. Peygamber'in (a.s.) *Kur'ân-ı Kerîm*'e dair öğrettikleri ve uygulamalarıdır.

[86] (اجمع القرآن يعني اتم حفظه فانه يقال للذي يحفظ القرآن قد جمع القرآن) İbn Ebî Davud, I,170.

[87] ويقال: إنه أحد الأربعة الذين جمعوا القرآن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهم: زيد بن ثابت، ومعاذ بن جبل، وأبي بن كعب، وأبو زيد هذال. قال أبو عمر: إنا أريد بهذا الحديث الأنصار، وقد جمع القرآن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم جماعة (منهم عثمان بن عفان، وعلي، وعبد الله بن مسعود، وعبد الله بن عمرو بن العاص، وسالم مولى أبي حذيفة- رضى الله عنهم) İbn Abdilebr, *el-İstiâb*, III,223-224.

[88] Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Kur'ân Araştırmaları Merkezi, Suudi Arabistan, II,465; Mustafa Dîb el-Biğâ - Muhyiddin Dîb Mesto, *el-Vâzih fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dîmeşk 1418/1998, II. Baskı, s. 70.

[89] عن علي عليه السلام انه رأى من الناس طيرة عند وفاة النبي صلى الله عليه وسلم فأقسم أنه لا يضع عن ظهره رداؤه حتى يجمع القرآن) فجلس في بيته ثلاثة أيام حتى جمع القرآن فهو أول مصحف جمع فيه القرآن من قبله وكان المصحف عند أهل جعفر وأبى في زماننا عند أبي يعلى حمزة الحسيني رحمه الله مصحفا قد سقط منه أوراق بخط علي بن أبي طالب يتوارثه بنو حسن على مر الزمان وهذا ترتيب (منهم عثمان بن عفان، وعلي، وعبد الله بن مسعود، وعبد الله بن عمرو بن العاص، وسالم مولى أبي حذيفة- رضى الله عنهم) İbn ü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Dârü'l-Ma'rîfe nşr., s. 41-42.

[90] İbn Ebî Davud, I,169-170.

ثَلُثٌ: وَهَذَا الَّذِي قَالَهُ أَبُو بَكْرٍ أَطَهَرُ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ، فَإِنَّ عَلِيًّا لَمْ يَنْقُلْ عَنْهُ مُصْحَفٌ عَلَىٰ مَا قِيلَ وَلَا غَيْرٌ. [89] İbn Ebî Davud, I,170. ذَلِكَ، وَلَكِنْ قَدْ تَوَجَّدَ مُصَاحِفٌ عَلَى الْوَضْعِ الْعُمَامِيِّ، يُقَالُ: [إِنَّهَا بِحَظِّ عَلِيٍّ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، وَفِي ذَلِكَ نَظَرٌ، فَإِنَّهُ فِي بَعْضِهَا: كَتَبَهَا عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ، وَهَذَا لِحُزْنٍ مِنَ الْكَلَامِ وَعَلِيٍّ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، مِنْ أَمْعَدِ النَّاسِ عَنْ ذَلِكَ] (بُرُءُ أَبِي طَالِبٍ، وَهَذَا لِحُزْنٍ مِنَ الْكَلَامِ وَعَلِيٍّ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، مِنْ أَمْعَدِ النَّاسِ عَنْ ذَلِكَ) İbn Kesir (v. 774), *Teftisürü'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Sâmî b. Muhammed Selame, Dârü't-Taybe nşr. 1420/1999, I,34.

hemen sonra *Kur'ân-ı Kerim*'den ezberlemediği kısımları ezberleyip hıfzını tamamladığı ve nüzül sırasına göre bir Mushaf istinsah ettiği şeklinde de anlaşılabilir.

c- "Hz. Peygamber (a.s.) devrinde *Kur'ân-ı Kerim*'i cem' edenler"^[92] (مَنْ جَمَعَ) (الْقُرْآنَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ

(i) "*Kur'ân-ı Kerim*'in tamamını ezberlemek",

(ii) "Kırâat şekilleri, fihhı, ahkâmı, vücûhu, nâsîh ve mensûhu, esbâb-ı nüzûl'ü gibi hususlarını bilmekle birlikte *Kur'ân-ı Kerim*'in tamamını ezberlemek",^[93]

(iii) "*Kur'ân-ı Kerim*'in tamamını ezberden Hz. Peygamber'e (a.s.) arz etmek" ve/veya

(iv) "*Kur'ân-ı Kerim*'den ezberlediği ve yazdığı kısımları Hz. Peygamber'e (a.s.) arz etmek" gibi manalara gelir.^[94] İkinci tarifteki vasıfları taşıyan saha-

[92] Mesela Sa'd b. Ubeyd el-Evsi Hz. Peygamber (a.s.) devrinde *Kur'ân-ı Kerim*'i cem edenlerden birisidir. عمر بن سعد عامل عمر بن سعد بن شهيد بن عمرو أحد الأوس، وقال الواقدي، هو عمر بن سعد بن سعد بن عبيد (وقتل أبوه سعد يوم القادسية، وسعد هذا هو الذي يروي الكوفيون إنه أحد من جمع القرآن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم Belâzûrî, *Fütûhü'l-Büldân*, Beyrut 1988, s. 178.

[93] قَالَ الشَّيْخُ شِهَابُ الدِّينِ أَبُو شَامَةَ وَقَدْ أَشْبَحَ الْقَاضِي أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الطَّبَّيِّ فِي كِتَابِ الْإِتِّصَارِ الْكَلَامِ فِي حَمَلَةِ الْقُرْآنِ فِي حَيَاتِهِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَقَامَ الْأَدْلَةَ عَلَى أَنَّهُمْ كَانُوا أَضْعَافَ هَذِهِ الْعِدَّةِ الْمَذْكُورَةِ وَأَنَّ الْعَادَةَ تُجَلِّدُ جِلْدًا ذَلِكَ وَيَشْهَدُ لِصِحَّةِ ذَلِكَ كَثْرَةُ الْقُرْآنِ الْمُتَقُولِينَ يَوْمَ مَسْمُومَةٍ بِالْمَمَامَةِ وَذَلِكَ فِي أَوَّلِ جِلْدِ أَبِي بَكْرٍ وَمَا فِي الصَّحِيحَيْنِ قَبْلُ سَبْعُونَ مِنَ الْأَنْصَارِ يَوْمَ يَمْرُوعَةَ كَانُوا يُسَمُّونَ الْقُرْآنَ ثُمَّ أَوَّلَ الْقَاضِي الْأَخَابِثِ الشَّافِعِيَّةِ بِوُجُوهِهَا مِنْهَا اضْطِرَابُهَا وَبَيِّنٌ وَجْهَ الْاضْطِرَابِ فِي الْعَدَدِ وَإِنَّ خُرُوجَ فِي الصَّحِيحَيْنِ مَعَ أَنَّهُ لَيْسَ مِنْهُ شَيْءٌ مَرْفُوعٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمِنْهَا بِتَغْيِيرِ سَلَامَتِهَا فَالْمَعْنَى لَمْ يَجْمَعَهُ عَلَى جَمِيعِ الْوُجُوهِ وَالْأَخْرَافِ وَالْقِرَاءَاتِ الَّتِي تَنَزَّلَ بِهِ إِلَّا أَوْلِيَاءَ النَّفَرِ وَمِمَّا أَنَّهُ لَمْ يَجْمَعْ مَا نُسخَ مِنْهُ وَأُرْزِلَ رِسْمُهُ بَعْدَ تِلَاوَتِهِ مَعَ مَا ثَبَتَ رِسْمُهُ وَتَقِيَ قَرَضَ حِفْظِهِ وَتِلَاوَتِهِ إِلَّا بِنَكْلِ الْجَمَاعَةِ وَمِنْهَا أَنَّهُ لَمْ يَجْمَعْ جَمِيعَ الْقُرْآنِ عَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَخَذَهُ مِنْ فِيهِ تَلْقِيًا غَيْرَ تِلْكَ الْجَمَاعَةِ وَغَيْرِ ذَلِكَ. قال الماوردي: وَكَيْفَ يَجْزِي الْإِحْاطَةَ بِأَنَّهُ لَمْ يَكْمَلْهُ سِوَى أَرْبَعَةٍ وَالصَّحَابَةُ مُتَّفِقُونَ فِي الْبِلَادِ وَإِنْ لَمْ يَكْمَلْهُ سِوَى أَرْبَعَةٍ فَكَيْفَ حَفِظَ جَمِيعَ أَحْزَابِهِ مِمَّنْ لَا يَحْضُرُونَ Bedreddin (قال الشَّيْخُ: وَقَدْ سَمِعْتُ الْإِمَامَ أَبُو عَبْدِ الْقَاسِمِ بْنِ سَلَامٍ الْقُرْآنَ مِنَ الصَّحَابَةِ فِي أَوَّلِ كِتَابِ الْقِرَاءَاتِ لَهُ فَسَمِعْتُ عِدَّةً كَثِيرًا وَقَدْ أَخْبَأَ الْقَاضِي أَبُو بَكْرٍ الْبِقَالِغِ وَغَيْرُهُ عَنْ حَدِيثِ أَنَسِ هَذَا بِأُجُوبَةٍ أَحَدَهَا أَنَّهُ لَا) (مَفْهُومٌ لَهُ فَلَا يَلْزَمُ أَنْ لَا يَكُونَ غَيْرُهُمْ جَمَعَهُ ثَانِيهَا الْمُرَادُ لَمْ يَجْمَعَهُ عَلَى جَمِيعِ الْوُجُوهِ وَالْقِرَاءَاتِ الَّتِي تَنَزَّلَ بِهَا إِلَّا أَوْلِيَاءَ نَائِبِيهَا لَمْ يَجْمَعْ مَا نُسخَ مِنْهُ بَعْدَ تِلَاوَتِهِ وَمَا لَمْ يُسَمَّخْ إِلَّا أَوْلِيَاءَ وَهُوَ قَرِيبٌ مِنَ الثَّانِي رَابِعُهَا أَنَّ الْمُرَادَ بِجَمْعِهِ تَلْقِيَهُ مِنْ فِي رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا بِوَسَائِلَةٍ بِخِلَافِ غَيْرِهِمْ فَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ تَلْقَى بَعْضُهُ بِالْوَسَائِلَةِ خَامِسُهَا أَنَّهُمْ تَصَدَّقُوا بِالْقَائِمِ وَتَلْقِيَهُ فَاشْتَهَرُوا بِهِ وَخَفِيَ خَالُ غَيْرِهِمْ عَمَّنْ عَرَفَ خَالَهُمْ فَحَصَرَ ذَلِكَ فِيهِمْ بِحَسَبِ عِلْمِهِ وَتَلَسَّ الْأُمُرُ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ كَذَلِكَ أَوْ يَكُونُ السَّبَبُ فِي خَفَايِهِمْ أَنَّهُمْ خَافُوا عَائِلَةَ الْبَيْتِ وَالنَّخَبِ وَأَمِنَ ذَلِكَ مِنَ أَطْلُقُهُ سَادِسُهَا الْمُرَادُ بِالْجَمْعِ الْكِنَايَةُ فَلَا يَبْغِي أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُمْ جَمَعَهُ جِلْفًا عَنْ ظَهْرِ قَلْبٍ وَأَمَّا هُوَ لَا فَحَمُوعَةُ كِتَابَةٍ وَخِفْطُهُ عَنْ ظَهْرِ قَلْبٍ سَابِعُهَا الْمُرَادُ أَنَّ أَحَدًا لَمْ يَفْصَحْ بِأَنَّهُ جَمَعَهُ بِمَعْنَى أَحْمَلُ حِفْظُهُ فِي عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا أَوْلِيَاءَ بِخِلَافِ غَيْرِهِمْ قَلَمٌ يَفْصَحُ بِذَلِكَ لِأَنَّ أَحَدًا مِنْهُمْ لَمْ يَكْمَلْهُ إِلَّا عِنْدَ وَقَاةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ تَوَلَّتْ آجُرُ آيَةٍ مِنْهُ فَلَعَا هَذِهِ آيَةُ الْأَجْرَةِ وَمَا أَشْبَهَهَا مَا حَضَرَهَا إِلَّا أَوْلِيَاءَ الْأَرْبَعَةِ مِنْ جَمْعِ جَمِيعِ الْقُرْآنِ قَبْلَهَا وَإِنْ كَانَ قَدْ حَضَرَهَا مَنْ لَمْ يَجْمَعْ غَيْرَهَا الْجَمْعَ الْبَيِّنَ نَائِبِيهَا أَنَّ الْمُرَادَ بِجَمْعِهِ السَّمْعُ وَالطَّلَاعُ لَهُ وَالْعَمَلُ بِوُجُوهِهِ وَقَدْ أَخْرَجَ أَحْمَدُ فِي الرَّغْدِ مِنْ طَرِيقِ أَبِي الْهَارِثَةِ أَنَّ رَجُلًا آتَى ابْنَ الْمُرَادِ فَقَالَ إِنِّي جَمَعْتُ الْقُرْآنَ فَقَالَ اللَّهُ غَفْرًا إِنَّمَا جَمَعْتُ الْقُرْآنَ مِنْ سِجِّ لَهْ وَأَطَاعَ فِي غَالِبِ هَذِهِ الْاِخْتِمَالَاتِ تَكَلَّفْتُ وَلَا سِيمَا الْأَجْرِيَّةَ وَقَدْ أَوْمَأْتُ قَبْلَ هَذَا إِلَى اِحْتِمَالِ آخَرَ وَهُوَ أَنَّ الْمُرَادَ إِثْبَاتِ ذَلِكَ لِلخُرُوجِ دُونَ الْأَوْسِ مَقْطَعًا فَلَا يَبْغِي ذَلِكَ عَنْ غَيْرِ (الْبَيْهَقِيُّ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَمَنْ حَاءَ بَعْدَهُمْ وَبِحْتِمَالِ أَنَّ إِثْبَاتَ اِخْتِمَارِ عَلِيمٍ أَنَسٌ لِيَعْلَى غَرِيبِهِ جِم) Dârü'l-Ma'rife nşr., Beyrut 1379, IX,51.

[94] Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tunisî (v. 380), *et-Takyidü'l-Kebir fî Tefsiri Kitabillah el-Mecid*, nşr. Külliyyetu Usulî'd-Dîn, Câmiatu el-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, I,216; İbn Abdilber, *Câmi'u Beyânî'l-İlmi ve Fazîlihi*, thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyri, Dâr İbnü'l-Hadîz nşr., Suudi Arabistan, II. Baskı, 1414/1994, I,336; İsmail Cerrahoğlu, "*Tefsir ve Havâsî Kitabetine Karşı Peygamber Ve Sahabenin Durumu*", AÜ İlahiyat F. Dergisi, yıl: 1961, c. IX, s. 44.

benin sınırlı sayıda olması mümkün olduğu gibi böyle sahabelerin sayılarının tam olarak tespit edilmesi de oldukça güçtür. Râvilerin, söz konusu niteliklere sahip sahabeye dair verdikleri sayı ve isimler, hasrı ifade etmez. Daha ziyade, o râvînin böyle olan sahabelerden kendisinin bildiklerini ifade eder. Ya da Zeyd b. Sâbit (r.a.), Muâz b. Cebel (r.a.), Ebu'd-Derdâ (r.a.), Übey b. Ka'b (r.a.), -Sa'dü'l-Kârî diye meşhur olan- Ebû Zeyd Sa'd b. Ubeyd-el-Ensârî (r.a.),^[95] Hz. Ebû Bekir (r.a.),^[96] Osmân b. Affân (r.a.), Ali b. Ebî Tâlib (r.a.), Abdullah b. Mesûd (r.a.), Ebû Zeyd Sâbit b. Zeyd el-Ensârî,^[97] Abdullah b. Amr b. 'Âs (r.a.),^[98] Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe (r.a.), Temîm ed-Dârî (r.a.), Ubâde b. Sâbit (r.a.), Ebû Eyyûb el-Ensârî (r.a.) gibi en meşhur ve herkesçe bilinenleri^[99] ifade eder.^[100]

2- Farklı yerlerde bulunan *Kur'ân* vahiylerinin sahifelerde, sonra bu sahifelerin sûreleri ve âyetleri tertipli bir şekilde bir Mushafta/bir yerde top-

[95] سَعْدُ بْنُ عُبَيْدِ بْنِ النُّعْمَانَ بْنِ قَيْسِ بْنِ عَمْرِو بْنِ زَيْدِ بْنِ أُمَيَّةَ بْنِ زَيْدٍ وَهُوَ الَّذِي يُقَالُ لَهُ: سَعْدُ الْفَارِيُّ وَبِحُكْمِي أَنَا زَيْدٌ وَتَرَوِي الْكُوفِيُّونَ أَنَّهُ فَيَسَّرَ جَمْعَ الْقُرْآنِ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكَذَلِكَ كَانَ مُحَمَّدٌ بْنُ إِسْحَاقَ وَأَبُو مَعْشَرٍ يَسْبِطَانِهِ: سَعْدُ بْنُ عُبَيْدِ بْنِ النُّعْمَانَ بْنِ قَيْسِ، وَشَهَدَ بَدْرًا، وَالْحُدَّادُ، وَالْحَنْدَقُ، وَالْمَسَاجِدَ كُلَّهَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَأَبُو عَمِيْرٍ بْنُ سَعْدٍ وَابْنُ عَمْرٍ (بْنِ الْحَطَّابِ عَلَى بَعْضِ الشَّامِ، وَفُقِيلَ سَعْدُ بْنُ عُبَيْدٍ شَهِيدًا يَوْمَ الْعَادِيَةِ سَنَةَ سِتِّ عَشْرَةَ، وَهُوَ ابْنُ أَرْبَعٍ وَسِتِّينَ سَنَةً، وَابْنُ لَهُ عَقَبٌ. Ibn Sa'd, III,458.

[96] Mesela bazı rivâyetlerde: Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) Cebrâil'i duyduğu fakat onu görmediği belirtilir (İbn Ebî Davud, I,157).

[97] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dârü'l-Ma'rife nşr., s. 41. İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, Dârü'l-Fikr nşr., Beyrut 1409/1989, V,127.

[98] Mesela Hz. Peygamber (a.s.), her gün, -o güne kadar nazil olan *Kur'ân-ı Kerîm*'i hatmeden- Abdullah b. Amr b. Âs'a (r.a.), bunu ayda bir, on beş günde bir veya haftada bir *Kur'ân-ı Kerîm*'i hatmetmesini daha az günde hatim etmemesini emretmiştir (Rudâni, *Cemü'l-Fevâid*, el-İtisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne, el-İktisâd fi'l-Amel, 166). Bu ve benzeri emir ve tavsiyeler, İslâm Dünyası'nda "*Kur'ân-ı Kerîm*'in yedi günde hatmedildiği meclisler" anlamına gelen "sub' meclisleri"nin teşekkülüne sebep olmuştur. Mesela Şam'da birçok medrese bulunmakla birlikte Emeviye Camii'nin eğitim ve öğretim hayatında ayrı bir yeri olmuştur. Caminin harimiyle avlu ve revaklarında çeşitli ders halkalarının kurulduğu bilinmektedir. İlk ders halkasının eski camide Abdülmelik b. Mervân zamanında (685-705) Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî tarafından oluşturulduğu ve kıraat dersi verilen bu halkanın daha sonraki sub' meclislerinin de esasını teşkil ettiği söylenmektedir. Camide her gün sabah namazından sonra Hz. Yahyâ Türbesi'nin karşısında *Kur'ân-ı Kerîm*'in yedide biri okunur ve sub' adı verilen bu kıraat halkasında haftada bir hatim indirilir. İkinci namazlarından sonra da el-Kevser Sûresi'nden *Kur'ân-ı Kerîm*'in sonuna kadar okunur, daha çok ezberi iyi olmayanlarla çocukların katıldığı bu kıraat halkasına da Kevseriye denirdi. Camideki çeşitli İslâmî ilimlerle ilgili ders halkaları yanında bu iki kıraat meclisine katılanlara da vakıflar tahsis edilmişti. İbn Cübeyr, sub' meclisinden sonra buna katılanların her birinin bir çocuğa *Kur'ân-ı Kerîm* öğrettiğini ve bu çocuklara da vakıf malından tahsisat ayrıldığını kaydeder. İbn Battûta, bu iki meclise iştirak edenlerin 600 kadar olduğunu ve meclise katılıp katılmadıklarının kontrol edildiğini, gelmeyenlerin devamsızlıkları ölçüsünde tahsisatlarının kesildiğini zikreder (*Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Dâr İhyâü'l-Ulûm nşr. Beyrut 1407/1987, I. Baskı, I,107). İbn Şeddâd, kendi zamanında cami bünyesinde altı medresenin yer aldığını belirterek bunların adlarını verir. Ayrıca burada on bir ilim halkası, beş hadis halkası, 120 *Kur'ân-ı Kerîm* okutmak ve tâlim halkası ile en büyüklerine 300-400 kişinin katıldığı yirmi dört ayrı sub' meclisi bulunduğunu kaydeder (A. Özel, "Emeviye Camii", DİA, XI,110).

lanmasıdır.^[101]

Bu cem' iki türüdür:

İlki ayetlerin sûrelerde toplanmasıdır ki bu tevkîfidir ve Hz. Peygamber (a.s.) tarafından gerçekleştirilmiştir.

- [99] Bkz. İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî et-Teymî el-Kureşî (510-597/1116-1201), Kitâb el-Müdhîş, thk. Mervan Kabbânî, Beyrut 1426/2005, II. Baskı, s. 51; Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kâymâz ez-Zehabî (v. 748), *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, nşr. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1417/1997. İbn Hacer'in tespitlerinde, bu sahabelerin sayısı 30'u geçer: Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr b. As, Abdullah b. es-Sâib, Abdullah b. Mesûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Âişe . Ali, Ebû Bekir, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebû Hüreyre, Ebû Musa el-Eşârî, Ebû Zeyd Kays b. es-Seken, Ebû Zeyd Sa'd b. el-Münzir b. Evs el-Hazrecî, Ebû Zeyd Sa'd b. Ubeyd, Ebû'd-Derdâ, Fedâle b. Ubeyd, Hafsa, Huzeyfe, Mesleme b. Mahled, Muâz b. Cebel, Mücemmî b. Câriye, Ömer, Osman, Sa'd, Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe, Talha, Temîm b. Evs ed-Dârî, Ubâde b. es-Sâmit, Übey b. Ka'b, Ukbe b. Âmir, Ümmü Seleme (*Fethü'l-Bârî*, Dârü'l-Ma'rife nşr., Beyrut 1379, IX,51-53).

- [100] قال أبو بكر بن الطيب: لا تدل هذه الآثار على أن القرآن لم يحفظه في حياة النبي (صلى الله عليه وسلم) غير عبد الله وسالم، ومعاذ وأبي ابن كعب، وأنه لم يجمع غير أربعة من الأنصار كما قال أنس بن مالك، فقد ثبت بالطرق المتواترة أنه جمع القرآن عثمان وعلي، وتميم الداردي وعبادة بن الصامت، وعبد الله بن عمرو بن العاص، وثبت أنه سأل النبي في كم بقراً القرآن؟ فقال: في شهر. فقال: إني أطيق أكثر من ذلك. (. الحديث. فجمعه عمرو بن العاص وغيره. روى أن النبي (صلى الله عليه وسلم) أقرأ خمس عشرة سجدة في القرآن، منها ثلاث في المفصل، وفي الحج سجدتان. ذكر الأسانيد بذلك أبو بكر بن الطيب في كتاب الانتصار. فقول أنس: لم يجمع القرآن غير أربعة. قول يتعد العلم بحقيقة ظاهره، وله وجوه من التأويل: أحدها: أنه لم يجمعه على جميع الوجوه والأحرف، والقراءات التي نزل بها إلا أولئك نفر فقط وهذا غير بعيد؛ لأنه لا يجب على سائرهم ولا على أولئك نفر أيضاً أن يجمعوا القرآن على جميع حروفه ووجوهه السبعة، والثاني: أنه لم يجمع القرآن ويأخذ تلقيناً من في النبي (صلى الله عليه وسلم) غير تلك الجماعة فإن أكثرهم أخذ بعضه عنه وبعضه عن غيره، والثالث: أن يكون لم يجمع القرآن على عهد النبي من انتصب لتلقيته، وأقرأ الناس له غير تلك الطبقة المذكورة. وقد تظاهرت الروايات بأن الأئمة الأربعة جمعوا القرآن على عهد النبي (صلى الله عليه وسلم) لأجل سبقهم إلى الإسلام وإعظام الرسول (صلى الله عليه وسلم) لهم، وقد ثبت عن الصديق بقرائه في الخراب بطول السور التي لا يتبها حفظها إلا لأهل القدرة على الحفظ والإتقان، فروى ابن عيينة، عن الزهري، عن أنس أن أبا بكر الصديق قرأ في الصبح بالبقرة فقال عمر: كادت الشمس أن تطلع فقال: لو طلعت لم تجدنا غافلين، وقد علم أن كثيراً من الحفاظ وأهل الدربة بالقرآن يتهبون الصلاة بالناس بمثل هذه السور الطوال وما هو دونهما، وهذا يقتضي أن أبا بكر كان حافظاً للقرآن، وقد صح الخبر أنه بن مسجداً بغناء دار بمكة قبل الهجرة، وأنه كان يقوم فيه بالقرآن ويكثر بكاؤه ونشيجه عند قراءته فتفق عليه نساء المشركين ولولدهم يسمعون قراءته، لولا علم النبي (صلى الله عليه وسلم) بذلك من أمره لم يقدمه لإمامة المسلمين مع قوله: يوم القوم أقروهم. وكذلك تظاهرت الروايات عن عمر أنه كان يوم الناس بالسور الطوال، وقد أمهم بسورة يوسف في الصبح فبلغ إلى قوله: (وَأَيُّضْتُ لغيره مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَهُوَ كَظِيمٌ) [يوسف: 84] ، فنشج حتى سمع بكاؤه من وراء الصفوف. وقرأ مرة سورة الحج فسجد فيها سجدتين. وروى عبد الملك بن عمر عن زيد بن وهب، عن ابن مسعود قال: كان عمر أعلمنا بالله وأقرأنا لكتاب الله وأفقهنا في دين الله، ولولا أن هذه كانت حالته، وأنه من أقرأ الناس لكتاب الله لم يكن أبو بكر الصديق بالذي يضم إليه زيد بن ثابت، وأميرهما يجمع القرآن واعتراض ما عند الناس، ويجعل زيداً تبعاً له؛ لأنه لا يجوز أن ينصب لجمع القرآن واعتراضه من ليس بحافظ. وأما عثمان فقد اشتهر أنه كان ممن جمع القرآن على عهد النبي (صلى الله عليه وسلم) وأنه كان من أهل القيام به، وقد قال حين أرادوا قتله فضربوه بالسيف على يده فمدها وقال: والله إنهما لأول يد خطت المفصل، وقالت نائلة زوجته: إن تقتلوه فإنه كان يحيي الليل بجميع القرآن في ركعة. وكذلك على بن أبي طالب، قد عرفت حاله في فضله وثاقب فهمه، وسعة علمه ومشاورته الصحابة له، وإقرارهم لفضله وتربيته النبي له وأخذ له بفضائل الألاحق، وترتيبه (صلى الله عليه وسلم) في تخرجه وتعليمه، وما كان يرشحه له ويثبته عليه من أمره نحو قوله: أفضناك علي، ومن البعيد أن يقول هذا فيه وليس من قراء الأئمة، وقد كان يقرأ القرآن، وقرأ عليه أبو عبد الرحمن السلمي وغيره، وروى همام، عن ابن أبي نجیح، عن عطاء بن السائب أن أبا عبد الرحمن حدثه قال: ما رأيت رجلاً أقرأ للقرآن من علي بن أبي طالب، صلى بنا الصبح، فقرأ سورة الأنبياء فأسقط آية، فقرأ ثم رجع إلى الآية التي أسقطها فقرأها، ثم رجع إلى مكانه الذي انتهى إليه لا يتبتع. فإذا صح ما قلناه مع ما ثبت من تقدمهم وتقدمة الرسول لهم وحب أن يكونوا حافظاً للقرآن، وأن يكون ذلك أولى من الأخبار التي ذكر فيها أن الحفاظ كانوا على *İbn Battâl Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik, Şerh Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Riyad 1423/2003, X,241-244.

- [101] باب جمع القرآن أي هذا باب في بيان كيفية جمع القرآن والمراد به جمع مخصوص وهو جمع المتفرق منه في صحف ثم تجمع تلك (الصحف في مصحف واحد مرتب السور والآيات nşr. Beyrut, XX,16.

İkincisi sûrelerin tertip ve te'lifidir.^[102]

el-Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde ve başka kaynaklarda yer alan kayıtlardan, Asr-ı Saâdet'te "farklı yerlerde bulunan *Kur'ân-ı Kerîm*'in toplanması"na, -bir nevî resmî olarak- dört defa teşebbüs edildiği anlaşılmaktadır.^[103]

B. Hz. Peygamber (a.s.) Devrinde *Kur'ân-ı Kerîm*

Kur'ân-ı Kerîm, okunması, ezberlenmesi, yazılması, cem'i, beyanı, öğrenilip-öğretilmesi, uygulanması ve neşredilmesi daha kolay olsun diye bir defadan değil, 23 yılda âyet âyet; yani peyderpey -bir kısmı bazı olaylarla ilgili olarak- vahiy edilmiştir.^[104]

-*Kur'ân-ı Kerîm*'in ilk hâfızı- Hz. Peygamber (a.s.), vahiy edilen *Kur'ân* âyetlerini, evvela kendi ruhuna ve kalbine nakşedilmiş bir şekilde ezberlemiş olurdu. O (a.s.), vahyedilen âyetleri önce erkeklere sonra kadınlara okurdu.^[105] Cebrâil'in veya onun (a.s.) işaretiyle belli bir sıralamayla sûrelerle yerleştirilen^[106] âyetler, hemen vahiy kâtiplerine yazdırılırdı.^[107] Yanında bulunan ashâbı da vahiy ezberlerdi. Yeni nazil olan vahiyi hemen ezberleyemeyenler, onu yazar veya yazdırırlardı, sonra da kendileri ve aile efradı

[102] جَمَعَ الْقُرْآنَ عَلَى صَرِيحَيْنِ أَخَذَهُمَا تَأْيِيفُ السُّورِ كَتَقْدِيمِ السَّمْعِ الطَّوَالِ وَتَعْقِيبِهَا بِالْمَيْمِينِ فَهَذَا الصَّرْبُ هُوَ الَّذِي تَوَلَّاهُ الصَّخَّانَةُ وَأَمَّا الْجُمُعُ كَانَ إِذَا نَزَلَ) Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî (v. 794), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1376/1957, I,237.

[103] (جَمَعَ الْقُرْآنَ لَمْ يَكُنْ مَرَّةً وَاحِدَةً) Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri (v. 405), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1411/1990, II,249; ez-Zerkeşî (v. 794), *el-Burhân*, I,237.

[104] Bazı kayıtlara göre "22 sene, 2 ay, 22 günde", Ya'kûbî, II,33-34, 43-44; ayrıca bkz. Beyhakî, VII,142-145; Makrizî (1999 n.), IV,332-335; İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, VIII,714 Celaleddin b. Abdirrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1951, I,29,30; Şehabeddin Mahmud el-Elûsî (v. 1270/1854), *Rühû'l-Meâni*, Mısır 1301, IX,136,200; İsmâil Hakkî İzmirli, *Tarih-i Kur'ân*, İstanbul 1956, s. 9; B. Çetiner, I,9; E. Işık, "Fâtîha Süresi", DİA, XII,252.

[105] Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (21-103/642-721): "Resûlullah'ın (a.s.) *Kur'ân* nâzil oldukça onu önce erkeklere sonra kadınlara okuduğunu": "كان إذا نزل (القرآن على رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأه على الرجال ثم على النساء) bildirmiştir (İbn İshâk, s. 128).

[106] وأن القرآن لم ينزل بلغة قريش فقط دون سائر العرب وإن كان معظمه نزل بلغة قريش وأن رسول الله صلى الله عليه وسلم سمع جميع القرآن وكتبه وأمر بذلك وأملا على كتبه وأنه صلى الله عليه وسلم لم يمت حتى حفظ جميع القرآن جماعة من أصحابه وحفظ القرآن (الباقون منه جميعه متفرقا وعرفوه وعلموا ومواقع ومواضعه على وجه ما يعرف ذلك اليوم من ليس من الحفاظ لجميع القرآن) Ebû Ömer ed-Dâni (v. 444/1052), *el-Ahrufu's-Seb'a Li'l-Kur'ân*, thk. Abdülmüheymîn et-Tahhân, Cidde 1418/1997, s. 61-63.

[107] Resûlullah'ın (a.s.) ihtisas kâtipleri meselesine dikkat çeken el-Mes'ûdî (280 [?]346/893-957), kâtipliği sahih rivâyetlerle sabit olan ve uzun süre bu işlerle meşgul olan ashâbı kaydettiğini, bunun dışında kısa süreli veya birkaç defa Resûlullah'a (a.s.) çeşitli konularda kâtiplik yapanları zikretmediğini kaydeder [*et-Tenbîh*, s. 282-284; ayrıca bkz. Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Resûl-i Ekrem'in Yönetimi: et-Terâtibü'l-İdâriyye*, çev. A. Özel, İstanbul 1990, I,257-259, s. 199 vd.; M. Hamidullah, "Allah'ın Elçisi (a.s.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı", çev. Hasan Çağlar, İslâmî Araştırmalar, Ankara 1988, II/7,98].

ezberlerdi. Hz. Peygamber (a.s.) ve ashabi ezberledikleri âyetleri namazlarda ve çeşitli vesilelerle sürekli olarak okurlardı. Yazılan ve ezberlenen âyet ve sûreler muhtelif vesilelerle Hz. Peygamber'e (a.s.) arz edilirdi. Hz. Peygamber (a.s.) hayattayken, sahabenin ezberlediği *Kur'ân*'ının miktarı değişmekteydi. Bazılarının ezberi birkaç âyet veya sûreden ibaretti. Bazıları ise o zamana kadar nazil olan âyetlerin tümünü ezberlemişlerdi. *Kur'ân*'ı en çok ezberleyenler onu yazanlardı.

Muhammed b. Hafs el-Kufi gibi âlim ve râvilere göre, el-Fâtîha Sûresi Mekke'de tam olarak inen ilk sûredir. *Kur'ân-ı Kerîm*'in seksen altı sûresi Mekke'de, yirmi sekiz sûresi ise Medine'de inmiştir.^[108]

Kur'ân-ı Kerîm,^[109] pek çok işaretle, nâzil olan her *Kur'ân* vahyinin yazılmasını Hz. Peygamber'e (a.s.) ve sahabeye emretmiştir. Mütevatir olarak nakledilen birçok rivâyet, Hz. Peygamber'in (a.s.) nâzil olan her *Kur'ân* vahyini ashabına yazdırdığını ve yazmalarını emrettiğini sarîh bir şekilde ifade etmektedir.^[110] -Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî'nin (330-403/941-1013) de ifade ettiği gibi- bunun aksine işaret eden hiçbir delil yoktur.^[111]

[108] Sûreler Mekki ve Medeni olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. En fazla kabul gören görüşe göre, hicretten önce nâzil olan âyet ve sûrelerin Mekki, sonra nâzil olanların Medeni olduğu şeklindedir. Hicretten sonra inen bir âyetin Mekke'de veya Arafat'ta inmesi onun Mekki sayılmasını gerektirmeyeceği gibi hicretten önce Mekke dışında nâzil olan âyet veya sûre de Medeni olmaz. Yaygın telakkiye göre sûrelerin seksen altısı Mekki, yirmi sekizi Medeni'dir. Mekki bir sûre içinde Medeni âyetlerin, Medeni sûreler içinde Mekki olanların bulunması mümkündür. Mekke döneminde indirilen sûre ve âyetlerde daha çok inanç konularından, müşriklerin içine düştüğü çelişkilerden, geçmiş peygamberlerin çağrılarında olumlu karşılık vermeyen ümmetlerin başına gelen ibret verici olaylardan, ahlâkî ve insanî değerlerden bahsedilmiş olup bu sûrelerde âyetler çoğunlukla kısadır, âyet sonları (fâsıla) arasında büyük çapta benzerlik vardır. Ancak bazı Medeni sûrelerin Mekki sûrelerdeki üslûbu taşıdığı görülmektedir. Medeni sûrelerde toplumun inşası, İslâm kardeşliği, içtimai ve fikhî konularla ilgili âyetler yer alır; genellikle anlatım üslûbu hâkim olduğundan âyetler ve sûreler uzundur. (A. Birışık, "Sûre", DİA, XXXVII,538-539).

[109] İlk olarak inen el-Alak Sûresi'nin ilk beş âyetinde kalemden, ilmin kalemle insanoğluna öğretilmiş olduğundan ve ilmin kalemle tespit edilmesinden bahsedilmiştir. el-Kalem Sûresi'nin ilk âyetlerinde kaleme ve yazdıklarına yemin edilmesi, Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'e (a.s.) indirilen vahye *el-Kitâb* (yazılı metin) ve *el-Kur'ân* (ezberden de okunan metin) isimlerini vermesi ve Müdâyene âyeti gibi pek çok işaret, *Kur'ân-ı Kerîm*'in yazılmasını emreder. Yine kaydedilecek şu ve benzeri âyetler de aynı kabildendir: "De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenektir" (el-Kehf 18/109). "Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak (mürekkep olsa) yine Allah'ın sözleri (yazmakla) tükenmez. Şûphe yok ki Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir" (Lukmân 31/27).

[110] İbn Ebî Davud'un (230-316) eserinde buna dair yüzlerce veri kaydedilmiştir. Mesela bkz. *Kitâbü'l-Mesâhif*, I,148 vd (باب الأمر بكتابة المصاحف): Mushafların yazılmasını emretmek babı).

[111] İbn Battâl Ebû'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik (v. 449), *Şerh Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim, Riyad 1423/2003, VIII,265-267.

Hız. Peygamber (a.s.), parça parça nazil olan vahiylerin bir kitapta toplanmasının murad-ı ilahî olduğunu biliyordu. Bizzat *Kur'ân-ı Kerîm*, *el-Kur'ân* ve *el-Kitâb* gibi isimleriyle ve “Şüphesiz bu, değerli bir *Kur'ân*'dır. Korunmuş bir kitaptır. Ona ancak temizlenenler dokunabilir. O, âlemlerin Rabbinden indirilmiştir”^[112] meâlindeki âyetlerle bunu teyit eder. Ancak *Kur'ân* vahyi, Hız. Peygamber (a.s.) vefat edene kadar, inmeye devam ettiği için bir kitap haline getirilemedi. Bu sebeptendir ki –Hız. Peygamber (a.s.) zamanında *Kur'ân-ı Kerîm*'in tamamını hıfzededen, el-Kâtib^[113]/kâtibü'l-Vahy (كَاتِبُ الْوَحْيِ)^[114]- Zeyd b. Sâbit'ten (r.a.) nakledilen rivâyette: “Peygamber (a.s.) vefat ettiğinde *Kur'ân* bir şeyde toplanmamıştı” (عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ: قُبِضَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَوَجَدَ الْقُرْآنَ مُجْمَعًا) (بی شئیء) denilmektedir. Bu ve benzeri kayıtlar, resmi bir cem'in yapılmadığını ifade eder. Ashabın, özellikle de ona (a.s.) yakın olan ve daima onun (a.s.) yanında bulunan âlim sahabenin, vahiy edildikçe *Kur'ân*'ı bir yerde toplamadıkları ve yanlarında bulundurmadıkları anlamına gelmez. Bu sebeptendir ki Hız. Peygamber (a.s.): “*Kur'ân*'ı şu dört kişiden alınız: İbn Ümmü Abd (Abdullah b. Mes'ûd), Mu'âz b. Cebel, [Medine'de Hız. Peygamber'e (a.s.) ilk vahiy kâtipliği yapan^[115] Übey b. Ka'b ve Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe”. Yine İbn Sa'd'ın kaydettiğine göre, Hız. Peygamber (a.s.) döneminde *Kur'ân-ı Kerîm*'in tamamını cem' edenler: Übey b. Ka'b, Muâz b. Cebel, Ebü'd-Derdâ, Zeyd b. Sâbit, Sa'd b. Ubeyd ve Ebû Zeyd'den müteşekkil altı kişidir. Aynı rivâyete göre –Muâviye b. Ebî Süfyân (r.a.) döneminde vefat eden, Evs kabilesine bağlı Amr b. Avf oğullarından- Mücemmi' b. Cârîye el-Ensârî el-Evsî (v. 60/680 [?]),^[116] iki veya üç sûre hariç *Kur'ân*'ı cem' etti. Abdullah b. Mesûd 90 kûsur sûreyi cem' etti, geri kalanını ise Mücemmi'den öğrendi.^[117]

[112] el-Vâkıa 56/77-80.

[113] Buhârî (ناث كَاتِبُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) başlığı ile yalnızca Zeyd b. Sâbit'i kast etmiştir. Çünkü Zeyd vahyi en çok yazan kimse olduğu ve yazma işi ile uğraşıp meşgul olması çok olduğu için ona ahd-ı lam ile “el-Kâtib” ismi verilmiştir (İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,22).

[114] İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,13.

[115] İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,22.

[116] İyi bir hâfız olan Mücemmi' b. Cârîye (r.a.), *Kur'ân* metnini derleyen Medinelî altı sahabeden biridir. Resûlullah'ın (a.s.) vefatından kısa bir süre önce birkaç süre dışında *Kur'ân*'ın tamamını bir araya toplamış ve bir nüsha meydana getirmiştir (M. Efendioglu, “Mücemmi' b. Cârîye”, XXXI,447).

[117] جَمَعَ الْقُرْآنَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - سِنَّةَ تَفَرُّقِ: أَبِي بِنِ كَعْبٍ وَمُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ وَأَبُو الدَّرْدَاءِ وَزَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ وَسَعْدُ وَأَبُو زَيْدٍ. قَالَ: وَكَانَ مُجْتَمِعٌ بِنِ جَارِيَةَ فَدُجِمَعَ الْقُرْآنُ إِلَّا سُورَتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا. وَكَانَ ابْنُ مَسْعُودٍ قَدْ أَخَذَ بِضَعْفًا وَتِسْعِينَ سُورَةً وَتَعَلَّمَ بِرِثَّةَ الْقُرْآنِ مِنْ مُجْتَمِعٍ (جَمَعَ الْقُرْآنَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سِنَّةَ زَهْمِطٍ مِنَ الْأَنْصَارِ: مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ وَأَبِي بِنِ كَعْبٍ وَزَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ وَأَبُو الدَّرْدَاءِ وَأَبُو زَيْدٍ وَسَعْدُ بْنُ عُبَيْدٍ. قَالَ: قَدْ كَانَ بَقِيَ عَلَى الْمُجْتَمِعِ بِنِ جَارِيَةَ سُورَةٌ أَوْ سُورَتَانِ جِزِينَ قُبِضَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) (مُجْتَمِعٌ بِنِ جَارِيَةَ بِنِ عَامِرِ بْنِ الْمُخَلَّبِ بِنِ ضَبَيْعَةَ بِنِ زَيْدٍ مِنْ بَنِي عَمْرِو بْنِ عَوْفٍ وَهُوَ الَّذِي رَوَى الْحَوَافِيزُ أَنَّهُ جَمَعَ الْقُرْآنَ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا سُورَةً أَوْ سُورَتَيْنِ مِنْهُ وَثَلَاثِينَ فِي جِلَافَةٍ مُعَاوَنَةَ بِنِ أَبِي سُفْيَانَ وَابْنِ لَهْ عَقِبَتِ İbn Sa'd, II,355; VI,52.

C. Hz. Peygamber (a.s.) Devrinde Te'lîf'ü'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'in te'lifi Hz. Peygamber'in (a.s.) huzurunda yapılmıştır. Zeyd b. Sabit'in (r.a.): "Resûlullah'ın (a.s.) yanında *Kur'ân*'ı yazılı parçalardan derlemekte idik" (^[118]كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُؤَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرِّقَاعِ) meâlindeki sözleri buna işaret eder. Beyhâkî, bu te'liften maksadın nâzil olan müteferrik âyetlerin, Hz. Peygamber'in (a.s.) işaretiyle, sûrelerine yerleştirilip tertip edilmek suretiyle toplanması olduğunu belirtir.^[119]

D. Asr-ı Saâdet'te Kur'ân-ı Kerîm'in Cem'i ile İlgili Ferdi Teşebbüsler

Hız. Peygamber'in (a.s.) vefatıyla birlikte *Kur'ân-ı Kerîm* ve İslâm Dini tamamlanmış oldu.^[120] Hız. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra *Kur'ân-ı Kerîm*'in toplanması zarureti ortaya çıktı. Bu gereklilik bizzat *Kur'ân-ı Kerîm* tarafından çeşitli vesilelerle doğrudan ve dolaylı olarak ifade edilmiştir.

Mesela *Kur'ân-ı Kerîm*, geçmiş peygamberlere indirilen vahiylerin insanlık âleminde vücut bulma şekillerini ve varlıklarını nasıl sürdürdüklerini bildirmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm, geçmiş kavimlerin kendilerine indirilen vahiylerle ilişkilerine dair yaşadıkları tecrübeleri kapsamlı bir şekilde Peygamber Efendimize (a.s.), ashabına ve Müslümanlara hatırlatıp öğretmiş ve bu yaşanmış tecrübeyi dikkate almaları gerektiğini öğretmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli vesilelerle zikredilen "ketb/yazmak" (كتب) mastarından türetilen yüzlerce kelime,^[121] sifr/esfâr, midâd (mürekkep), kalem, sahife/suhuf, kırtâs, levh/elvâh, tahrîf, Zebûr, Tevrât,^[122] İncil, kirâmen kabîbîn gibi tabirler bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in kendisi ile ilgili yaptığı nitelemelerde kendisini *el-Kur'ân* ve *el-Kitâb*; yani ezberden de okunan yazılı bir metin diye nitelemiş ve bü-

[118] Rivâyetin tamamı şöyledir: "Zeyd b. Sabit (r.a.) şöyle demiştir: 'Resûlullah'ın (a.s.) yanında Kur'ân'ı yazılı parçalardan derlemekte idik'. Rasûlullah (a.s.): 'Ne mutlu Şam'a' buyurdu. Biz de: 'Hangi sebeplerden dolayı Ey Allah'ın Rasûlü' dedik. Rasûlullah (a.s.): 'Rahman'ın melekleri kanatlarını Şam'ın üzerine germişlerdir' buyurdu" (Tirmizî, *el-Menâkib*, 46/3954).

[119] وقال الحاكم في المستدرک جمع القرآن ثلاث مرات إحداهما بحضرة النبي ثم أخرج بسند على شرط الشيخين عن زيد بن ثابت قال كنا عند رسول الله نؤلف القرآن من الرقاع . . . الحديث قال البيهقي يشبه أن يكون أن المراد به تأليف ما نزل من الآيات المتفرقة في سورها (وجمعها فيها بإشارة النبي Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Kur'ân Araştırmaları Merkezi, Suudi Arabistan, II,377 vd.

[120] "Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı beğendim" el-Mâide 5/3.

[121] Mesela el-Kitâb tabiri çeşitli vesilelerle *Kur'ân-ı Kerîm*'de 151 defa zikredilir.

[122] Âl-i İmrân 3/3,50,65,93; el-Mâide 5/43,44,46,66,68; el-A'râf 4/157; et-Tevbe 9/111; el-Feth 48/29; es-Saf 61/6; el-Cum'a 62/5.

tünsel bir forma (Allah'ın Kitabı^[123]) sahip olduğunu vurgulamıştır.

Yüce Allah, bilirkişiler tarafından adil tanıklar huzurunda borçların yazılmasını emretmiştir.^[124]

Kur'ân-ı Kerîm, Yüce Allah'ın insanların yapıp ettiklerini bildiğini ve kayda geçirdiğini bildirmiştir.

Bütün bu tasrih ve işaretlerden hareketle kadın^[125] ve erkek sahabeler, *Kur'ân-ı Kerîm*'i hıfz veya yazı vasıtasıyla cem' etmeye teşebbüs etmişlerdir. Fakat bu cem'ler şahsi kalmıştır. Asıl bir olmakla birlikte bu cem'ler arasında bazen resm ve tertip bakımından farklar olmuştur. Mushaflar, cem' eden şahıslara isnat edilmiştir. Abdullah b. Mesûd (r.a.), Übey b. Ka'b (r.a.), Hz. Ali (r.a.), -Mushaf'ına *Lübâbü'l-Kulûb*^[126] denilen- Ebû Musa el-Eş'ârî, Mikdâd b. Esved ve başka sahabelerin tertip ettiği Mushaflar gibi.^[127]

Hiz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde *Kur'ân*'ın Mushaf haline getirilmesi, başka sahabeler tarafından *Kur'ân-ı Kerîm*'in tamamının veya bir kısmının toplanmadığı manasına gelmez. Mesela Resûl-i Ekrem'in (a.s.) kâtiplerinden olan Ebû Hammâd Ukbe b. Âmir b. Abs el-Cühenî'nin (r.a.) bizzat cemedip kendi hattıyla yazdığı bir Mushaf nüshası vardı. Bu nüsha hadîs hâfızı ve tarihçi Ebû Saîd İbn Yûnus (v. 347/958) zamanında bilinmekteydi.^[128]

Hiz. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra ilk olarak kimin *Kur'ân-ı Kerîm*'i Mushaf haline getirdiğine dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Hz. Ali (r.a.) ve Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe (r.a.) *Kur'ân-ı Kerîm*'i Mushaf haline getiren sahabedendir.^[129] Hiz. Peygamber'in (a.s.) vefatıyla vahyin kesildiğini ve dinin tamamlandığını *Kur'ân-ı Kerîm*'den^[130] ve Hiz. Peygamber'in (a.s.) Vedâ

[123] el-Bakara 2/101; Âli İmrân 3/23; en-Nisâ 4/24; el-Mâide 5/45; el-Enfâl 8/75; et-Tevbe 9/36; er-Rûm 30/56; el-Ahzâb 33/6; Fâtür 35/29.

[124] el-Bakara 2/282.

[125] عَنْ أُمِّ وَرَقَةَ بِنْتِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ الْأَنْصَارِيِّ، وَكَانَتْ قَدْ جَمَعَتِ الْقُرْآنَ، وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ عَرَا بَدْرًا قَالَتْ لَهُ: أَتَأْتِدُنِّي بِأَنْ أُشْرِخَ مَعَكَ أَذْوَى حِرْحَاكِمٍ وَأَمْرِيضَ مَرْضَاكِمَ، لَعَلَّ أَنْ تُهْدِيَ لِي شَهَادَةً، قَالَ: إِنَّ اللَّهَ مَهْدٌ لَكَ شَهَادَةٌ، فَكَانَ يُسَمِّيهَا الشَّهِيدَةَ، وَكَانَ أَمْرُهَا أَنْ تَتَوَّمَّ أَهْلَ دَارِهَا، فَكَانَ لَهَا مُؤَدِّدٌ، فَكَانَتْ تَتَوَّمُّ أَهْلَ دَارِهَا حَتَّى غَشِيَتْهَا جَارِيَةٌ لَهَا وَعُلَامٌ لَهَا، كَانَتْ قَدْ دَبَّرَتْهُمَا فَغَتَّلَاهَا فِي إِمَارَةِ عُمَرَ، فَقِيلَ إِنَّ أُمَّ وَرَقَةَ قُبِلَتْ فَغَتَّلَهَا عَلَامُهَا وَجَارِيَتُهَا، فَتَمَّامَ عُمَرَ فِي النَّاسِ فَقَالَ: إِنَّ أُمَّ وَرَقَةَ غَشِيَتْهَا جَارِيَتُهَا وَعُلَامُهَا حَتَّى قَتَلَاهَا، وَإِنَّهُمَا هَزَبَا، فَأَتَى بِيَمَانَا، فَصَلَّبْتُهُمَا، فَكَانَا أَوَّلَ مَصْلُوبَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ، ثُمَّ قَالَ عُمَرُ: صَدَّقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، (كَانَ يُعْوَلُ) İbn Sa'd, VIII,457.

[126] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dârü'l-Kütübü'l-Arabiyye nşr., Beyrut 1417/1997, II,481-483.

[127] قَالَ النَّخَعِيُّ: كَانُوا يَكْرَهُونَ أَنْ يَقُولُوا: قَرَأَهُ عَبْدُ اللَّهِ وَقَرَأَهُ سَالِمٌ وَقَرَأَهُ أَنَسٌ وَقَرَأَهُ زَيْدٌ بَلْ يُقَالُ فَلَانَ كَانَ يَقْرَأُ بِوَجْهِ كَذَا وَفُلَانًا) es-Suyûtî (v. 911), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır 1394/1974, I,281.

[128] E. Ahatlı, "Ukbe b. Âmir, DİA, XLII,62-63 ve Mekke Dönemi: Peygamberlik Sonrası: "45. I. Akabe Biati" başlığına bkz.

[129] es-Suyûtî (v. 911), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır 1394/1974, I,205.

Hutbesi gibi emir ve tavsiyelerinden öğrenen sahabe, *Kur'ân-ı Kerim*'e karşı mesuliyetlerinin saikiyla bireysel olarak onu cem' etmeye ve Mushaf haline getirmeye teşebbüs etmişlerdir.

E. Hz. Ebû Bekir (r.a.) Devrinde Cem'ü'l-Kur'ân

el-Hattâbî ve başkalarına göre, Resûlullâh (a.s.) bazı hükümlerinin veya âyetlerinin neshini beklediği için muhtemelen *Kur'ân*'ı bir Mushaf'ta toplamadı. Yüce Allah, Resûlullah'ın (a.s.) vefatıyla *Kur'ân*'ın nüzülü son bulunduğu için, Râşid Halifelere *Kur'ân*'ın bir Mushaf'ta toplanmasını ilham etti. Bu, Yüce Allah'ın Ümmet-i Muhammed'e *Kur'ân*'ı koruyacağına dair teminat vermesinin gerçekleşmesidir. Bu işin başlangıcı da Hz. Ömer'in (r.a.) meşvereti ve Hz. Ebû Bekir es-Siddîk'in (r.a.) eliyle olmuştur.^[131]

Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî'ye (v. 403 / 1013) göre, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) *Kur'ân*'ın cem'i konusunda yaptığı farz-ı kifâyedir. Peygamber Efendimizin (a.s.) “Benden *Kur'ân*'dan başka bir şey yazmayın” meâlindeki hadîsi ve: “Şüphesiz onu, toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve onu okutmak bize aittir”,^[132] “Şüphesiz bu (anlatılanlar), önceki kitaplarda, vardır”^[133] ve “(İşte o apaçık delil,) Allah tarafından gönderilen ve tertemiz sahifeleri okuyan bir elçidir”^[134] meâlindeki âyetler, *Kur'ân*'ın cem'inin farz-ı kifaye olduğuna delildir. Yine el-Bâkılânî'ye göre *Kur'ân*'ın tespiti, ezberlenmesi ve korunması ile ilgili her şey de farz-ı kifâyedir. *Kur'ân*'ın korunması ile ilgili her işlem, Yüce Allah'a, Resûlüne ve Müslüman idareciler ve bütün Müslümanlara bağlılığın, mensubiyetin, onlara karşı ihlâsın ve samimiyetin zorunlu bir gereğidir. Hz. Ömer (r.a.), Hz. Peygamber'in (a.s.) *Kur'ân*'ı cem' etmemesini, onun toplanmasının menedilmesi anlamına gelmediğini tespit etti. Hz. Ebû Bekir (r.a.), *Kur'ân*'ın cem'i ile ilgili teklifin isabetli olduğunu, naklen ve aklen buna aykırı bir durumun olmadığını ve *Kur'ân*'ın cem'inin terkinin onun bazısının kaybolmasına neden olacağını bildiği için Hz. Ömer'in (r.a.) teklifini kabul etti. Ardından Zeyd b. Sâbit (r.a.) ve sahabeler, onları izledi ve

[130] “Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı beğendim” (el-Mâide 5/3) meâlindeki âyet gibi.

[131] وَقَالَ الْخَطَّابِيُّ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا لَمْ يَجْمَعْ الْقُرْآنَ فِي الْمُنْخَفِ لِمَا كَانَ يَرْوِيهِ مِنْ وَرُودِ نَاسِخٍ لِبَعْضِ أَسْكَامِهِ أَوْ تَبَاوُؤِهِ فَلَمَّا انْقَضَى ثَرْوَلُهُ بِوَفَاتِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَهَمَّ اللَّهُ الْخَلْفَاءَ الرَّاشِدِينَ ذَلِكَ وَفَاءً لَوَعْدِ الصَّادِقِ بِضَمَانِ حِفْظِهِ عَلَى إِبْنِ حَازِمٍ (هَذَا الْأَمْرُ الْمُحَمَّدِيَّةَ زَادَهَا اللَّهُ شَرَفًا فَكَانَ الْإِيْدَاءُ ذَلِكَ عَلَى يَدِ الصِّدِّيقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَمْسُورَةً عَمْرُ بَيْرُوتَ 1379, IX, 12.

[132] el-Kiyâme 75/17.

[133] el-A'lâ 87/18.

[134] el-Beyyine 98/2.

yaptıklarını tasvip etti.^[135]

Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde, Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından altı ay sonra,^[136] *Kur'ân-ı Kerîm*'in sûre ve âyetleri usulünce yazılıp bir yerde toplanmıştır.^[137]

Hicretin 12. (633) yılında Yemâme'de Müseylimetü'l-Kezzâb ile yapılan savaşta Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe (r.a.) gibi birçok seçkin sahabe ve hafız -Vâkıdî'ye göre 700^[138] *Kur'ân* hafızı- şehit edilmiştir. Bunun üzerine –özellikle de Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe'nin (r.a.) şahadeti üzerine *Kur'ân-ı Kerîm* konusunda endişelenen- Hz. Ömer (r.a.), Resûlullah'ın (a.s.) halîfesi/devlet başkanı Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) *Kur'ân-ı Kerîm*'i Mushaf haline getirmesini teklif etti.^[139] Yapılan istişareler neticesinde Hz. Ebû Bekir (r.a.) de *Kur'ân-ı Kerîm*'in Mushaf haline getirilmesi görevini Zeyd b. Sâbit'e (r.a.) verdi. Zeyd b. Sâbit (r.a.): “Vallahi! Bana bir dağın nakledilmesini teklif etseydiler, bu bana, *Kur'ân*'ı toplama işinden daha ağır olmazdı” (مَا كَانُوا يَنْقُلُونَ جَبَلًا مِنْ الْجِبَالِ) sözleriyle kendisine çok ağır bir sorumluluk yüklediğini ifade etti.

Konuyla ilgili bir rivâyet^[140] şöyledir: “Zeyd b. Sabit şöyle demiştir: Ebû Bekir Yemâme'deki şehadetlerden sonra haber yollayıp beni çağırdı. Yanında Ömer b. Hattâb da bulunuyordu. Ebû Bekir bana şu sözleri söyledi: Ömer bana geldi ve: Yemâme gününün şiddetli harbinde *Kur'ân* hafızlarından birçoğu şehit oldu. Ben diğer cephelerde de harplerin şiddetli olup *Kur'ân* hafızlarının şehit edilmelerinden, bu sebeple de *Kur'ân*'dan büyük bir kısmın zayi' olup gitmesinden endişe ediyorum. Binaenaleyh ben senin, *Kur'ân*'ın kitap hâlinde toplanmasını emretmeni düşünüyorum, dedi. Ben

[135] قَالَ بِنِ الْبِقَائِيِّ كَانَ الَّذِي فَعَلَهُ أَبُو بَكْرٍ مِنْ ذَلِكَ فَرَضَ كِتَابِيَةَ بَدَلًا لِقَوْلِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَكْتُبُوا عَنِّي شَيْئًا غَيْرَ الْقُرْآنِ (مَعَ قَوْلِهِ تَعَالَى إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقِرَانَهُ وَقَوْلُهُ إِنْ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى وَقَوْلُهُ رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً قَالَ فَكُلُّهُ أَمْرٌ يَرْجِعُ لِإِخْتِصَانِهِ وَحِفْظِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ عَلَى الْكِفَايَةِ وَكَانَ ذَلِكَ مِنَ النَّصِيحَةِ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَكِتَابِهِ وَأَيْمَةَ الْمُسْلِمِينَ وَعَائِلَتِهِمْ قَالَ وَقَدْ فَهِمْتُ عُمَرُ أَنَّ تَرْكَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَمْعَهُ لَا دَلَالََةَ فِيهِ عَلَى الْمَنْعِ وَرَجَعَ إِلَيْهِ أَبُو بَكْرٍ لَمَّا رَأَى وَجْهَ الْإِصَابَةِ فِي ذَلِكَ وَأَنَّهُ لَيْسَ فِي الْمَنْعُولِ وَلَا فِي الْمَعْمُولِ مَا يُفَاهِيهِ وَمَا يَرْتَبُ عَلَيْهِ تَرْكُ جَمْعِهِ مِنْ ضَيَاعِ بَعْضِهِ ثُمَّ تَابَعَهُمَا زَيْدُ بْنُ أَبِي سَابِطٍ وَسَائِرُ الصَّحَابَةِ عَلَى تَصْوِيبِ ذَلِكَ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,14.

[136] İ. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 71.

[137] عَنْ السَّيِّدِيِّ عَنْ عَبْدِ خَيْرٍ قَالَ: سَأَلْتُ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ أَوَّلِ مَنْ جَمَعَ الْقُرْآنَ فِي الْمُصْحَفِ؟ فَكَانَ أَوَّلُ مَا اسْتَعْمَلْتَنِي بِهِ قَالَ: (رَجِمَ) (عَبْدُ اللَّهِ) (عَبْدُ بَكْرٍ، كَانَ أَكْبَرَ، كَانَ أَكْبَرَ النَّاسِ أَجْرًا فِي الْقُرْآنِ، هُوَ أَوَّلُ مَنْ جَمَعَهُ بَيْنَ اللَّوْحَيْنِ) Ebû Nuaym, *Ma'rifetu's-Sahâbe*, I,32.

[138] Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde*, s. 213.

[139] Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde*, s. 205; İbn Sa'd, I,316-317; III,378; VII,418-419; Belâzürî, *Fütüh*, s. 118-121; Ebû Muhammed Ahmed b. A'sam el-Kûfî (v. 314 veya 320 [?]), *el-Fütüh*, Beyrut 1986, I,36; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III,645-646; Taberî, IV,113; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III,631; M. M. el-A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi –Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırılmalı Bir Araştırma-*, çev. Ö. Türker – F. Serenli, İstanbul 2006, s. 105-151.

[140] Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 66/3 (باب جَمْعِ الْقُرْآنِ).

Ömer'e: Rasûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yaparsın? dedim. Ömer: Vallahi bu hayırdır, dedi ve bana müracaata devam etti. Nihayet Allah benim göğsümü bu işi için açtı ve ben de Ömer'in düşündüğü bu işte onun gibi düşündüm. Zeyd dedi ki: Bu sözlerden sonra Ebû Bekr, bana hitaben şunları söyledi: Sen genç ve akıllı bir erkeksin, biz seni hiçbir kusurla itham etmiyoruz. Sen Rasûlullah için vahyi yazıyordun. Binaenaleyh sen *Kur'ân*'ı tetebbu' et ve onu bir araya topla! Zeyd, buna karşı: "Vallahi! Bana bir dağın nakledilmesini teklif etseydiler, bu bana, *Kur'ân*'ı toplama işinden daha ağır olmazdı", dedi. Zeyd (r.a.) dedi ki: Ben: Sizler, Rasûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz? dedim. Ebû Bekr (r.a.): Allah'a yemin ederim ki, bu hayırlı bir iştir, dedi. Ve Ebû Bekr bana müracaatta devam etti. Nihayet Allah, Ebû Bekr'le Ömer'in akıllarını yatırdığı ve göğüslerini ferahlandığı bu işe, benim de aklımı açtı ve gönlümü ferahlandırdı. Bunun üzerine ben de *Kur'ân*'ın ardına düşüp gereği gibi araştırdım ve onu yazılı bulunduğu hurma dallarından, ince taş levhalardan ve hafızların ezberlerinden topladım. Nihayet et-Tevbe Sûresi'nin sonunu Ebû Huzeyme el-Ensârî'nin^[141] yanında buldum. O âyeti ondan başka kimsenin yanında bulmadım.^[142] Bu âyet, "لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ"

[141] أَبُو حَزِيمَةَ بْنُ أَوْسِ بْنِ زَيْدِ بْنِ أَسْرَمَ بْنِ ثَعْلَبَةَ بْنِ غَسَمِ بْنِ مَالِكِ ابْنِ النَّجَارِ شَهِيدٌ بَدْرًا وَمَا بَعْدَهَا مِنَ الْمَشَاهِدِ. وَتَوَفَّى فِي خِلَافَةِ) عُثْمَانَ بْنِ عَفَانَ، وَهُوَ أَحْوَجُ مِنْهُ وَعُدُودُ بْنُ أَوْسِ بْنِ أَبِي مُحَمَّدٍ. وَقَالَ ابْنُ شَهَابٍ، عَنْ عَبْدِ ابْنِ السَّبَّاحِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ: وَحَدَّثَ آخَرَ مَدِينَةَ) أَبُو حَزِيمَةَ بْنُ أَوْسِ (التَّوْبَةِ مَعَ أَبِي حَزِيمَةَ الْأَنْصَارِيِّ) md.; Ayrıca bkz. İbn Sa'd, III,490]. Hz. Osman (r.a.) da Zeyd b. Sâbit'i (r.a.) *Kur'ân-ı Kerim*'in "imam (referans) Mushaf" olarak tespiti ve çoğaltılması ile görevlendirmiştir. Zeyd (r.a.), el-Ahzâb Sûresi'nin 23. âyetini yazılı olarak sadece Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî el-Evsî el-Hatmî'nin (r.a.) getirdiğini ve ikinci bir şahide gerek görmeden bu âyeti Mushaf'a aldığını belirtmiştir. Zeyd b. Sâbit'in (r.a.) böyle hareket etmesinin dayanağı, Hz. Peygamber'in (a.s.) borcunu ödeyip ödemediği hususunda bir alacaklıyla aralarından çıkan anlaşmazlıkta bu borcun ödendiğini görmediği halde Huzeyme'nin (r.a.): "Biz seni vahiy gibi daha önemli bir konuda tasdik ediyoruz" diyerek şahitlik etmesidir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s.) ona "şahadeti iki şahit yerine geçen kimse" anlamında "zü'ş-şehâdeteyn" lakabını vermiştir. Huzeyme (r.a.) o günden sonra bu lakapla tanınmıştır. Hz. Peygamber (a.s.), ayrıca onun hakkında: "Herhangi bir kimsenin lehine veya aleyhine Huzeyme'nin şahitlik etmesi yeterlidir" buyurmuştur. Evs kabilesi onun bu özelliğini kendileri için bir iftihar vesilesi yapmıştır (İbn Sa'd, IV,378 "حَزِيمَةُ بْنُ ثَابِتِ بْنِ" md.; İbn Ebî Davûd, I,195: 8 numaralı dipnotun devamı; A. Çubukçu, "Huzeyme b. Sâbit", DİA, XVIII,436). Ebû Huzeyme b. Evs en-Neccârî el-Ensârî, Huzeyme b. Sâbit el-Evsî ve el-Hârîse b. Hazme (veya Hazeme: İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gabe, "الحارث بن خزيمه" md.) adlı sahabelerin isimleri zabt edilirken veya başka şekillerde bazen birbirine karıştırılmıştır.

[142] Şârihlere göre, bu sözden kasıt: "Bizzat Resûlullah'tan (a.s.) işiten" demektir. Yoksa âyetin pek çok sahabe tarafından ezber bilindiği malumdur (ففقدت آية من الأحزاب)، وأما قوله: فلم أجد لها إلا مع خزيمه) فلم يرد أن حفظها قد ذهب عن جميع الناس فلم تكن عندهم؛ لأن زيد بن ثابت قد حفظها. وروى أن عمر قال: (أشهد لسمعتها من رسول الله) وروى أن أبي بن كعب قال مثل ذلك، وعن هلال بن أمية أيضًا، وإنما أمر أبو بكر عند جمع الصحف عمر بن الخطاب وزيادًا بأن يطلبوا علي ما ينكرانه شهادة رجلين فيشهدان سماع ذلك من في النبي (صلى الله عليه وسلم) (ليكون ذلك أثبت وأشد في الاستظهار وما لا يتسرع أحد إلى دفعه وإنكاره، قاله القاضي أبو بكر بن الطيب).

(et-Tevbe) Sûresi'nin (9/128)^[143] sonuna kadar devam eden âyeti.”^[144]

Zeyd b. Sâbit'in (r.a.) başkanlık ettiği komisyon, belli usûller çerçevesinde ve arza-i âhireyi esas alarak *Kur'ân-ı Kerîm*'i *Mushaf* haline getirdi:

(i) Başta Zeyd b. Sâbit (r.a.) olmak üzere komisyon üyeleri, *Kur'ân-ı Kerîm*'i Hz. Peygamber (a.s.) döneminde ezberlemiş ve yazmış kimselerdi.

(ii) Yapılan ilanlar ile Hz. Peygamber (a.s.) tarafından kendisine *Kur'ân* vahyi yazdırılanlar veya ezberleyenlerin, yazdıklarını ve ezberlediklerini komisyona getirmeleri istendi.

(iii) Getirilenin kabul edilmesi için, getiren tarafından bunun ezberlenmiş olması şartı koşuldu.

(iv) Her *Kur'ân*'dan bir şey getirenin, bunun Hz. Peygamber (a.s.) tarafından *Kur'ân* diye yazdırıldığına veya *Kur'ân* vahyi olduğuna dair iki şahit getirmesi istendi.

İbn Hacer'e göre: “İki şahitten maksat hıfz/ezber ve yazıdır. Veya (komisyona) getirilen yazının Resûlullah'ın (a.s.) huzurunda yazıldığına tanıklık eden iki şahittir. Ya da kast edilen (komisyona) arz edilenin, *Kur'ân*'ın vahyedildiği biçimlerden (vücûh) biri olduğuna iki kişinin tanıklık edilmesidir. Maksatları, yalnızca Peygamber'in (a.s.) huzurunda yazılmış olanları kabul edip yazmaktı, tek başına hafızadan yazmak değildi.”^[145]

(v) *Kur'ân*'dan olduğu tespit edilen şeyler Übey b. Ka'b tarafından imla/dikte edildi, birçok kişi ise yazım işine yardım etti.^[146]

Cem' işinde, Übey b. Ka'b'ın *Mushaf*'ından da yararlandı.

Ashap, cem' işinde imla yapılırken, et-Tevbe (Berâe) Sûresi'ne geldiklerinde, bu sûrenin: “*Bir sûre indirildiği zaman, (göz kırpıp alay ederek) birbirlerine bakar (ve): (Çevreden) sizi birisi görüyor mu? diye sorarlar, sonra da (sıvışıp) giderler. Anlamayan bir kavim oldukları için Allah onların kalplerini (imandan) çevirmişti.*”^[147] meâlindeki âyetin *Kur'ân*'dan en son nâzil olan âyet olduğunu tespit etti. Übey b. Ka'b (r.a.), Resûlullah'ın (a.s.) bu âyetten sonra: “*Andolsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok*

[143] İbn Ebî Davud, I,172. Yani Zeyd bu âyeti, vahiy kâtiplerinden kimsenin yanında yazılı olarak bulamadı. Yoksa bu âyeti ondan başkası ezberlemedi demek değildir. Zîrâ bu âyeti pek çok kimse ezberlemiş, namaz içinde ve dışında tilâvet etmiştir.

[144] Buhârî bu hadîsi *el-Câmi'ü's-Sahîh*'in birkaç yerinde nakletmiştir.

[145] وَكَأَنَّ الْعُرَادَ بِالشَّاهِدِينَ الْحَفِظَ وَالْكِتَابَ أَوْ الْعُرَادَ أَتَاهُمَا بِشَهَادَانِ عَلَى أَنَّ ذَلِكَ الْمَكْتُوبَ كُتِبَ بِيَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوْ الْعُرَادَ أَتَاهُمَا بِشَهَادَانِ عَلَى أَنَّ ذَلِكَ مِنَ الْوَجْهِ الَّذِي تَرْتَلُ بِمَا الْعُرَادُ وَكَانَ غَرَضُهُمْ أَنْ لَا يُكْتَبَ إِلَّا مِنْ عَيْنِ مَا كُتِبَ بِيَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا مِنْ مَجْرَدِ الْحَفِظِ (İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Dârü'l-Ma'rîfe nşr., Beyrut 1379, IX,14-15.

[146] İbn Ebî Dâvûd, I,167.

[147] et-Tevbe 9/127.

ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatlidir, merhametlidir.^[148] (Ey Muhammed!) Yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter. O'ndan başka ilâh yoktur (لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ). Ben sadece O'na güvenip dayanırım. O yüce Arş'ın sahibidir"^[149] meâlindeki âyetleri okuttuğunu ve böylece Yüce Allah, "Senden önce hiçbir resûl göndermedik ki ona: "Benden başka İlâh yoktur; şu halde bana kulluk edin" diye vahyetmiş olmayalım" (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ) âyetinde de ifade edildiği üzere vahyin başlangıcında bildirilen "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" ile bitirdiğini bildirmiştir.^[150]

(vı) Bütün bu çalışmalardan ve işlemlerden sonra, *Kur'ân-ı Kerim* usulüne uygun bir şekilde sahifelere yeniden yazıldı, bu sahifeler bir yerde toplandı ve yapılan iş konusunda sahabe arasında icmâ' hâsıl oldu.

(vıı) Sahabeye arz edilip üzerinde icmâ' hâsıl olan bu sahifeler,^[151] Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) emanet edildi. Bir yerde toplanmış olan bu sahifeler, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) vefatından sonra Hz. Ömer'e (r.a.), onun (r.a.) vefatıyla -*Kur'ân* hâfızı olan- Hz. Hafsa'ya (r.anha) intikal etti.^[152]

İbn Kesir'in de belirttiği gibi *Kur'ân*'ı Mushaf haline getirmesi, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) yaptığı işlerin en güzeli, en büyüğü ve en azametlisidir. Hz. Ebû Bekir (r.a.), böylece dileyen her Müslümanın *Kur'ân-ı Kerim*'in tamamını ezberlemesine de imkân sağlamış oldu. İşte bu toplama Yüce Allah'ın "*Kur'ân*'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız" (el-Hırc 15/9) sözünün sırrına mazhariyettir. Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.), *Kur'ân*'ı cem' etmekle hayrı toplamış, şerri engellemiştir. Yüce Allah ondan razı olsun ve onu razı kılsın. Bu nedenle Hz. Ali (r.a.): "Mushaflar hususunda insanların en büyük ecirlisi Ebû Bekir'dir (r.a.). Çünkü Ebû Bekir (r.a.), *Kur'ân*'ı iki levha arasında toplayanların birincisidir" demiştir.^[153]

[148] et-Tevbe 9/128. Yüce Allah, bu âyette kendi isimlerinden olan, "Raûf" (çok şefkatli) ve "Rahîm" (pek merhametli) sıfatlarını Peygamber Efendimiz'e (a.s.) vermiştir ki, önceki peygamberlerden hiçbiri bu sıfatların ikisine birden mazhar olamamıştır.

[149] et-Tevbe 9/129.

[150] İbn Ebî Davud, I,223,224-225.

[151] باتفاق من جميع من جمع القرآن على عهد الصديق من المهاجرين والأنصار وأمّهات المؤمنين وهم أهل القعدة الذين شاهدوا التنزيل وصحبوا النبي صلى الله عليه وسلم وحفظوا عنه القرآن يقرأ به في الصلاة ويعلمهم إياه، وهم الذين حفظوا سنن النبي صلى الله عليه وسلم، وبلغوا عنه جميع ما بالمسلمين إليه الحاجة من دينهم es-Suyûti (v. 911), *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâhidi'l-Efkâr: Haşiyetu's-Suyûti alâ Tefsîri'l-Beyzâvi*, nşr. Câmietu Ummi'l-Kurâ, Suudi Arabistan 1424/2005,

[152] Buhârî, "Fezâ'ili'l-Kur'ân", 3.

[153] أخرج ابنُ أَسْتَثْنَةَ في كتاب المصاحف من طريق موسى بن عُقَيْبَةَ عن ابنِ شَهَابٍ قَالَ: لَمَّا جَمَعُوا الْقُرْآنَ فَكَتَبُوهُ في الْوَرَقِ قَالَ: أَبُو بَكْرٍ (رَضِيَ اللهُ عَنْهُ) فَتَمَّ بِمَنْعِهِمْ السِّتْرُ وَقَالَ بَعْضُهُمْ: الْمُصْحَفُ فَإِنَّ الْحَبْشَةَ يُسْمَوْنَهُ الْمُصْحَفَ وَكَانَ أَبُو بَكْرٍ أَوَّلَ مَنْ جَمَعَ كِتَابَ اللَّهِ (وَسَمَّاهُ الْمُصْحَفَ) Ibn Ebî Davud, I,153-156,185; Celâleddîn es-Suyûti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mısır 1394/1974, I,185,204.

F. Hz. Ömer (r.a.) Devrinde Cem'ü'l-Kur'ân

Konuyla ilgili birçok kayıt, Hz. Ömer'in (r.a.) *Kur'ân-ı Kerîm*'i “referans (imam) Mushaf”^[154] şeklinde tespit etmeye teşebbüs ettiği; fakat onun şahadetiyle bunun tamalanamadığı ve Hz. Osman (r.a.) tarafından bu teşebbüsün aynı usullerle ikmal edildiğini bildirmektedir.^[155]

G. Hz. Osman (r.a.) Devrinde Cem'ü'l-Kur'ân

Vahyin ilk kâtiplerinden^[156] ve Müminlerin emiri/devlet başkanı Hz. Osman (r.a.), *Kur'ân-ı Kerîm*'i asıl ve esas resmi bir *Mushaf* haline getirtmiş, çoğaltmış^[157] ve sahabenin icmâ ettiği söz konusu bu İmam/Referans *Mushaf*'ın esas alınmasını emretmiştir.^[158]

Şöyle ki: Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) dönemlerinde, *Kur'ân-ı Kerîm*'in okunması, öğrenilmesi ve öğretilmesi^[159] sırasında kıraat ihtilafı yaşanmaya başladı. Özellikle de -hicretin 25. yılında, Suriye ve Irak'taki muhtelif şehirlerden gelip Azerbaycan ve Ermeniyeye cephelerinde savaşan askerler arasında kırâat farklılıklarından dolayı ihtilaf çıktı. Mushaf'ına

[154] لَمَّا أَرَادَ عُمَرُ أَنْ يَكْتُبَ الْإِمَامَ أَتَعَدَّ لَهُ نَقْرًا مِنْ أَصْحَابِهِ وَقَالَ: إِذَا اخْتَلَفْتُمْ فِي اللَّغَةِ فَأَكْتُبُوهَا بِلُغَةِ مُضَرٍّ، فَإِنَّ الْقُرْآنَ نَزَلَ عَلَى رَجُلٍ (من مَضَرٍّ) Ibn Ebî Davud, I,175.

[155] İbn Ebî Davud, I,170-174,224.

[156] İbn Ebî Davud, I,141. Mekke'de Resûlullah'a (a.s.) ilk olarak vahiy kâtipliği yapan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (سَرْحُ) (عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعْدِ بْنِ أَبِي سَرْحٍ), Medine'de ise Ubey b. Ka'b'dır. Medine'de en çok vahiy kâtipliği yapan Zeyd b. Sâbit'tir. O bulunmadığı zamanlarda başkaları vahiy kâtipliği yapardı. Bu sebeple Hz. Ebû Bekir (r.a.), *Kur'ân-ı cem'* ederken ona: “Sen Resûlullah (a.s.) için vahiy yazardın” (إِنَّكَ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) demiştir. Mekke'de ve Medine'de Peygamber'e (a.s.) vahiy kâtipliği yapanlar şunlardır: Dört Halife, 5- Zübeyr b. el-Avvâm, 6-7- Saïd b. el-'Âs b. Ümeyye'nin iki oğlu Hâlid ve Ebân, 8- Hanzale b. Rebî' el-Esedî, 9- Muaykib b. Ebî Fâtıma, 10- Abdullah b. el-Erkam ez-Zuhrî, 11- Şurahbîl b. Hasene, 12. Abdullah b. Revâha ve diğerleri. Biri bulunmadığında Hanzaletü'l-Kâtib ona vekalet ediyordu (el-Mes'ûdî (280 [?]346/893-957), *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, s. 282-284; İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Beyrut 1379, IX,22).

[157] وَأَنْ أَبَا بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَصَدَ فِي جَمْعِ الْقُرْآنِ إِلَى تَبْيِيهِ بَيْنَ الْوَحْيَيْنِ فَقَطَعَ وَرَسَمَ جَمِيعَهُ وَأَنَّ عَثْمَانَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَحْسَنَ وَأَصَابَ وَوَفَّقَ لِفَضْلِ عَظِيمٍ فِي جَمْعِ النَّاسِ عَلَى مِصْحَفٍ وَاحِدٍ وَقَرَأَاتٍ مَحْصُورَةٍ وَالْمَنْعُ مِنْ غَيْرِ ذَلِكَ وَأَنَّ سَائِرَ الصَّحَابَةِ مِنْ عَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَمَنْ غَيْرِهِ كَانُوا مَتَّبِعِينَ لِرَأْيِ أَبِي بَكْرٍ وَعَثْمَانَ فِي جَمْعِ الْقُرْآنِ وَأَقْبَمَ أَحْبَبُوا بِصَوَابِ ذَلِكَ وَشَهِدُوا بِهِ وَأَنَّ عَثْمَانَ لَمْ يَقْصِدْ قَصْدَ أَبِي بَكْرٍ فِي جَمْعِ نَفْسِ الْقُرْآنِ بَيْنَ لَوْحَيْنِ وَإِنَّمَا قَصَدَ جَمْعَ الصَّحَابَةِ عَلَى الْقَرَاءَاتِ النَّائِبَةِ الْمَعْرُوفَةِ عَنِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَلْقَى مَا لَمْ يَجْرِ بِجَرِيِّ ذَلِكَ وَأَحْذَرَهُمْ بِمِصْحَفٍ لَا تَقْدِمُ فِيهِ وَلَا تَأْخِرُ وَأَنَّهُ لَمْ يَسْقِطْ شَيْئًا مِنَ الْقَرَاءَاتِ النَّائِبَةِ عَنِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَا مَنَعَ مِنْهَا وَلَا حَظَرَ الْقَرَاءَةَ بِهَا إِذْ لَيْسَ إِلَيْهِ وَلَا إِلَى غَيْرِهِ أَنْ يَمْنَعَ مَا أَبَاحَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَأَطْلَقَهُ وَحَكَمَ بِصَوَابِهِ وَحَكَمَ الرَّسُولُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْهَا (و سلم للقارئ به أنه محسن مجمل في قراءته) Ebû Ömer ed-Dâni, s. 61-63.

[158] Ebû Ömer ed-Dâni, s. 61-63; ayrıca bkz. Bedreddin ez-Zerkeşî et-Türkî (745-794/1344-1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Dâru'l-Turâs, Kâhire.

[159] İbn Ebî Davud, I,202-203.

Lübâbü'l-Kulûb^[160] denilen Ebû Musa el-Eş'ârî (r.a.) kırâati, Abdullah b. Mesûd (r.a.) kırâati, Mikdâd b. Esved (r.a.) kırâati, Übey b. Ka'b (r.a.) kırâati gibi.^[161] –Hz. Peygamber'in (a.s.) sırdaşı- Huzeyfe b. Yemân (v. 36/656)^[162] ve bazı sahabe, -Yahudi ve Hıristiyanların yaşadıkları çok acı tecrübelerin-, kıraat ihtilaflarından dolayı İslâm ümmeti arasında yaşanması ihtimalinden dolayı büyük bir korkuya kapıldılar. Hatta Hz. Osman (r.a.): “Toplanın ey Muhammed'in ashabi! İnsanlara bir imam (referans Mushaf yazın!” demiştir. İşin vahametini bilen Hz. Osman (r.a.), müracaatlar üzerine, –Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde aynı işi yapan- (1) Zeyd b. Sâbit el-Hazrecî en-Neccârî'yi (v. 45/665) istinsah ve çoğaltma işini yapacak heyetin başkanlığına getirdi. Heyetin diğer üyeleri (2) Abdullah b. Zübeyr el-Esedî (v. 73/692), (3) Saîd b.

[160] ذكر عَزْوِ حَدِيثِةِ النَّبَابِ وَأَمْرِ الْمُصَاحِفِ وَفِيهَا صُرِفَ حَدِيثُ عَنْ عَزْوِ الرَّبِّيِّ إِلَى عَزْوِ النَّبَابِ مَدَدًا لِعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ زُبَيْرَةَ، وَخَرَجَ مَعَهُ) سَعِيدُ بْنُ الْعَاصِ، فَتَلَعَ مَعَهُ أَذْرُبَيْحَانَ، وَكَانُوا يَجْعَلُونَ النَّاسَ رِدَاءً، فَأَقَامَ حَتَّىٰ عَادَ حَدِيثُهُ ثُمَّ رَجَعَ. فَلَمَّا عَادَ حَدِيثُهُ قَالَ لِسَعِيدِ بْنِ الْعَاصِ: لَعَدَ رَأَيْتَ فِي سَفَرِي هَذِهِ أُمَّرًا، لَيْنَ تُرِكَ النَّاسُ لَيَخْتَلِفَنَّ فِي الْقُرْآنِ، ثُمَّ لَا يَكُونُونَ عَلَيْهِ أَبَدًا. قَالَ: وَمَا ذَاكَ؟ قَالَ: رَأَيْتَ أَنَا سَا مِنْ أَهْلِ حِمَاصٍ يَتَوَعَّمُونَ أَنَّ قِرَاءَتَهُمْ خَيْرٌ مِنْ قِرَاءَةِ غَيْرِهِمْ، وَأَتَهُمْ أَخَذُوا الْقُرْآنَ عَنِ الْمِقْدَادِ، وَرَأَيْتُ أَهْلَ دِمَشْقٍ يَقُولُونَ: إِنَّ قِرَاءَتَهُمْ خَيْرٌ مِنْ قِرَاءَةِ غَيْرِهِمْ، وَرَأَيْتُ أَهْلَ الْكُوفَةِ يَقُولُونَ مِثْلَ ذَلِكَ، وَإِنَّهُمْ قَرَأُوا عَلَى ابْنِ مَسْعُودٍ، وَأَهْلَ الْبَصْرَةِ يَقُولُونَ مِثْلَ ذَلِكَ، وَإِنَّهُمْ قَرَأُوا عَلَى أَبِي مُوسَى، وَيَسْعَوْنَ مُصْحَفَهُ لِيَابِ الْعُلُوبِ. فَلَمَّا وَصَلُوا إِلَى الْكُوفَةِ أَخْبَرَ حَدِيثَهُ النَّاسَ بِذَلِكَ وَحَدَّرَهُمْ مَا يَخَافُ، فَوَافَقَهُ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –، وَكَثِيرٌ مِنَ النَّابِعِينَ. وَقَالَ لَهُ أَصْحَابُ ابْنِ مَسْعُودٍ: مَا تَنَكَّرَ؟ أَلَسْنَا نَقْرَأُ عَلَى قِرَاءَةِ ابْنِ مَسْعُودٍ؟ فَغَضِبَ حَدِيثُهُ وَمَنْ وَافَقَهُ، وَقَالُوا: إِنَّمَا أَنْتُمْ أَغْرَابٌ فَاسْكُتُوا فَإِنَّكُمْ عَلَى خَطِئٍ. وَقَالَ حَدِيثُهُ: وَاللَّهِ لَيُنَ عِشْتُ لَأَتَيْنَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، وَلَا يُشِيرَنَّ عَلَيْهِ أَنْ يَحُولَ بَيْنَ النَّاسِ وَيَتَى ذَلِكَ. فَأَغْلَطَ لَهُ ابْنُ مَسْعُودٍ، فَغَضِبَ سَعِيدٌ وَقَامَ وَتَفَرَّقَ النَّاسُ، وَغَضِبَ حَدِيثُهُ وَسَارَ إِلَى عُثْمَانَ فَخَبَّرَهُ بِالذِّي رَأَى، وَقَالَ: أَنَا التَّذِيرُ الْغُرْبَانُ فَأَذْرِبُوا الْأُمَّةَ. فَجَمَعَ عُثْمَانُ الصَّحَابَةَ وَأَخْبَرَهُمْ الْحَبِيرَ، فَأَعْطَمُوهُ وَرَأَوْا جَمِيعًا مَا رَأَى حَدِيثُهُ. فَأُرْسِلَ عُثْمَانُ إِلَى حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ: أَنْ أُرْسِلِي إِلَيْنَا بِالصُّحُفِ نَنْسَخُهَا. فَكَانَتْ هَذِهِ الصُّحُفُ هِيَ الَّتِي تَكْتَبُ فِي أَيَّامِ أَبِي بَكْرٍ، فَإِنَّ الْقَتْلَ لَمَّا كَثُرَ فِي الصَّحَابَةِ يَوْمَ الْبَيْتَامَةِ قَالَ عُمَرُ لِأَبِي بَكْرٍ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ كَثُرَ وَاسْتَحْرَجَ بِقِرَاءَةِ الْقُرْآنِ يَوْمَ الْبَيْتَامَةِ، وَإِنِّي أَخْشَى أَنْ يَسْتَحْرَجَ الْقَتْلُ بِالْقِرَاءَةِ فَيَذْهَبَ مِنَ الْقُرْآنِ كَثِيرٌ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ، فَأَمَرَ أَبُو بَكْرٍ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ فَجَمَعَهُ مِنَ الرِّقَاعِ وَالْعُسْبِ وَصُدُورِ الرِّجَالِ، فَكَانَتْ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ، فَلَمَّا تَوَجَّ عُمَرُ أَخَذَتْهَا حَفْصَةُ فَكَانَتْ عِنْدَهَا. فَأُرْسِلَ عُثْمَانُ إِلَيْهَا [مَنْ] أَخَذَهَا مِنْهَا، وَأَمَرَ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ وَعَبْدَ اللَّهِ بْنَ الرُّبَيْثِ وَسَعِيدَ بْنَ الْعَاصِ وَعَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ الْحَارِثِ بْنِ هِشَامٍ فَتَسَخَّوْهَا فِي الْمَصَاحِفِ، وَقَالَ عُثْمَانُ: إِذَا اخْتَلَفْتُمْ فَاتَّبِعُوا بِلِسَانِ تَرْبُوشٍ، فَإِنَّمَا تَرَلْ بِلِسَانِهِمْ، فَفَعَلُوا. فَلَمَّا نَسَخُوا الصُّحُفَ رَدَّهَا عُثْمَانُ إِلَى حَفْصَةَ، وَأُرْسِلَ إِلَى كَلْبِ أُمِّ مَيْمُونَةَ، وَخَرَجَ مَا سِوَى ذَلِكَ، وَأَمَرَ أَنْ يَعْثَبُوا عَلَيْهَا وَيَدْعُوا مَا سِوَى ذَلِكَ. فَكَلَّمَ النَّاسَ عَزْرَفَ فَضَلَّ هَذَا الْفِعْلُ، إِلَّا مَا كَانَ مِنَ أَهْلِ الْكُوفَةِ، فَإِنَّ الْمُصْحَفَ لَمَّا قَدِمَ عَلَيْهِمْ فَرِحَ بِهِ أَصْحَابُ النَّبِيِّ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –، وَإِنَّ أَصْحَابَ عَبْدِ اللَّهِ وَمَنْ وَافَقَهُمْ امْتَنَعُوا مِنْ ذَلِكَ وَعَالُوا النَّاسَ، فَجَاءَ فِيهِمْ ابْنُ مَسْعُودٍ وَقَالَ: وَلَا كَلْبُ ذَلِكَ، فَإِنَّكُمْ وَاللَّهِ قَدْ سَبَقْتُمْ سَبْقًا بَيِّنًا، فَارْزِعُوا عَلَى ظَلْمِكُمْ. وَلَمَّا قَامَ عَلَيْهِ الْكُوفَةُ قَامَ إِلَيْهِ رَجُلٌ فَتَعَاثَ عُثْمَانُ بِجَمْعِ النَّاسِ عَلَى الْمُصْحَفِ، فَصَاحَ بِهِ وَقَالَ: اسْكُتْ فَعَنَ مَلَأَ مَا فَعَلَ سَبِيلَهُ (عُمَرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ)، فَلَوْ وَبَيْتَ مِنْهُ مَا وَتَيْ عُثْمَانُ لَسَلَكْتُ سَبِيلَهُ. (Ibnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dârü'l-Kütübü'l-Arabiyye nşr., Beyrut 1417/1997, II,481-483.

[161] es-Suyûtî (v. 911), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır 1394/1974, I,281.

[162] Ebû Abdillâh Huzeyfe b. Huseyl (Hisl) b. Câbir el-Absî: Medine'de doğdu. Bir kan davası yüzünden Mekke'den kaçarak Medine'ye yerleştiği ve orada aslen Yemenli olan Abdülşehloğulları ile bir antlaşma yaptığı için babasına (bazı rivayetlere göre büyük dedesi Cirve b. Hâris) Yemân denilmiş, Huzeyfe de İbn Yemân diye anılmıştır. Annesi Abdülşehloğulları'nın Evs kolundan Rebâb bint Kâ'b, Hz. Peygamber'e (a.s.) biat eden ensar kadınlarından (S. Başaran, “Huzeyfe b. Yemân”, *DİA*, XVIII,434-435).

el-Kureşî (v. 68/687-88), (10) –Mâlikî mezhebinin imamı Mâlik b. Enes'in (v. 179/795) dedesi- Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (v. 112),^[168] (11) Abdullah b. Ömer el-Kureşî el-Adevî (v. 73/692) ve (12) Abdullah b. Amr b. As el-Kureşî (v. 65/684-85)^[169] yardımcılık yapmışlardır. Kaynaklarda bu on iki şahısla ilgili olarak hep “Mushafı istinsah edenlerden/yazanlardan/çoğaltanlardan birisi” (أحد من نسخ المصاحف) veya “el-Mushaf'ı yazanlardan biri” (أحد كتّاب المصاحف) ibaresi zikredilir.

Mushafı çoğaltma işini de yapan bu on iki kişilik^[170] heyet, titiz çalışmalarını^[171] başarıyla tamamladı ve yazılan Mushaf Hz. Osman'ın (r.a.) huzurunda Mescid-i Nebevî'de ashaba arz edilerek icmâ' sağlandı.^[172] Heyette sadece “التَّائِبُ” (el-Bakara 2/248; Tâhâ 20/39) kelimesinde ihtilaf edilmiş ve bundan başka bir ihtilaf zikredilmemiştir. On iki kişilik heyet, önce referans bir nüsha hazırlayıp sonra onu esas alarak Mushafı çoğalttılar. Hz. Osman (r.a.), çoğaltma işi bitince, Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde hazırlanan asıl nüshayı (imam) Hz. Hafsa'ya (r.anha) iade etti. İbn Battûta'ya göre Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından 18 sene sonra^[173] (yani 28/648 yılın-

[168] Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (762-855/1361-1451), *Muğni'l-Ahyâr fî Şerhi Esmâi Ricâli Maâni'l-Asâr*, thk. Muhammed Hasan, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye nşr. Beyrut 1427/2006, III,8. Mâlik veya babası Ebû Âmir Yemen'den gelerek Medine'ye yerleşmiş, burada Benî Teym b. Mürre kabilesinin halifi olmuştur. Ebû Âmir'in, Bedir dışında bütün gazvelere katılan bir sahabe olduğu rivayeti yanında muhadram tabii olduğu da ileri sürülmüştür. Dedesi Mâlik tabiin büyüklerinden olup Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.), Talha b. Ubeydullah (r.a.), Ebû Hüreyre (r.a.), Hassân b. Sabit (r.a.) ve Hz. Âişe'den (r.anha) rivayette bulunmuş, Halife Osman (r.a.) şehit edildiğinde onu kefenleyip defneden dört kişi arasında yer almıştı. Hz. Osman (r.a.) zamanında Mushafın çoğaltılmasıyla görevlendirilmiştir (A. Özel, “Malik b. Enes”, DİA, XXVII,506).

[169] M. M. el-A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, s. 131.

[170] (فَجَمَعَ النَّبِيُّ عَشْرَ رِجَالٍ مِنْ قُرَيْشٍ وَالْأَنْصَارِ، فِيهِمْ أَبِي بُرَيْدٍ بْنُ أَبِي بَرْتٍ) İbn Ebû Davud, I,213-214.

[171] Buna dair bir misal: “Abdullah b. Zübeyr (r.a.) şöyle dedi: “Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler. Bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde size bir günah yoktur. Allah yapmakta olduklarınızı bilir” (el-Bakara 2/234) âyeti var, bir de “Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda (sağlıklarında) vasiyet etsinler. Eğer o kadınlar, (kendiliklerinden) çıkıp giderlerse, kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden size bir günah yoktur. Allah azîzdür, hakîmdir” (el-Bakara 2/240) âyeti var. Abdullah b. Zübeyr dedi ki: Ben Osman b. Affân'a şöyle dedim: Bu 240. nafaka âyeti, ondan önceki 234. (dört ay on gün bekleme) âyeti nesh etmiştir. Böyle iken hükmü neshedilen bu âyeti Mushaf'ta niçin yazıyorsun? Yahut: Bu mensûh âyeti Mushaf'ta niçin bırakıyorsun? dedim. Osman da: Ey kardeşimin oğlu! Ben Mushaf'tan hiçbir şeyi bulunduğu yerinden değiştirmem, dedi (قَالَ ابْنُ أَبِي بَرْتٍ: هَذِهِ آيَةُ النَّبِيِّ وَالَّذِينَ يَتَوَقَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا [البقرة: ٢٣٤] إِلَى قَوْلِهِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ [البقرة: ٢٤٠] فَذُو نَسَخَتَهَا لِعُثْمَانَ: هَذِهِ آيَةُ النَّبِيِّ فِي الْبَقَرَةِ وَالَّذِينَ يَتَوَقَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا [البقرة: ٢٣٤] إِلَى قَوْلِهِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ [البقرة: ٢٤٠] فَذُو نَسَخَتَهَا (الأخرى، فَلِمَ نَكْتُبُهَا؟ قَالَ: نَدْعُهَا يَا ابْنَ أَبِي، لَا أَحْبِبُّ شَيْئًا مِنْهُ مِنْ مَكَانِهِ). Buhârî, et-Tefsîr, 65/37.

[172] (مصحف عثمان الذي اجتمع عليه اصحاب النبي صلى الله عليه وسلم) İbn Kesîr (v. 774), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Sâmi b. Muhammed Selame, Dârü't-Taybe nşr. 1420/1999, I,34; İbn Ebî Davud, I,292.

[173] İbn Battûta, s. 152.

da) tamamlanan bu çalışma sonunda çoğaltılan yedi^[174] *Kur'ân-ı Kerîm* nüshası, birer kârî' ile birlikte Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderildi ve bir nüsha da Medine'de bırakıldı. Medine'de bırakılan nüshaya *el-Mushafu'l-İmâm* denildi. Aslında daha sonraları, İslâm ümmeti arasında Hz. Osman (r.a.) döneminde yazılan bütün nüshalar "imam (referans) Mushaf" diye meşhur olmuşlardır ve bu nüshaların varlıkları yüzlerce yıl sürmüş ve büyük bir emanet olarak korunmaya çalışılarak onlarla teberük edilmiştir. Böylece Hz. Osman (r.a.) döneminde *Kur'ân-ı Kerîm*'in cem'i konusunda yapılanlar neticesinde kırâat ve benzeri ihtilaflarının önü alındı ve "*Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız*" (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا إِلَهُ الدِّكْرِ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ^[175]) hakikati bir daha tezahür etmiş oldu.^[176]

Hz. Osman'ın (r.a.)^[177] rehberliğinde, *Kur'ân-ı Kerîm*'in resmi imam/referans bir Mushaf şeklinde tespitiyle ilgili yapılan bütün işlemler, Medine'de; Mescid-i Nebevî'de, ilanet yapılarak herkesin katılımı ile bütün sahabenin gözü önünde ve onların onayı ile yapılmıştır. Hz. Ali (r.a.): "Ey insanlar! Mushaf ve Mushafın yakılması konusunda, Osman hakkında haddi aşmayın ve onun hakkında iyilikten/hayırdan başka bir şey söylemeyin! Allah'a yemin olsun ki, Osman Mushaf konusunda ne yaptıysa hepimizin huzurunda ve onayımızı alarak yaptı. Osman dedi ki: bu kıraatler konusunda ne dersiniz? Bazı kimselerin: Benim kıraatim senin kıraatinden daha hayırlıdır, dedikleri haberi bana ulaştı. Bu gibi tartışmaların küfre kadar varabileceğini bildirdi. Biz: Bu konuda görüşün ne?^[178] diye ona sorduk. Osman (r.a.): Tefrika ve ihtilafın olmaması için insanları bir Mushaf üzerinde birleştirmek gerektiği görüşündeyiz, dedi. Düşündüğü tedbirin iyi ve isabetli olduğunu ona bildirdik. Bunun üzerine ashabın en fasihi ve en iyi okuyanı araştırıldı. Ashap, insanların en fasih konuşanın Saîd b. 'Âs (r.a.) ve

[174] *Kur'ân-ı Kerîm*'in dört, beş veya sekiz nüsha çoğaltıldığına dair kayıtlar da bulunmaktadır. Bkz. İbn Ebi Davud, I,238 (ما كتب عثمان رضي الله عنه من المصاحف).

[175] el-Hicr 15/9. Bu ayet açıkça göstermektedir ki, *Kur'ân-ı Kerîm* Yüce Allah'ın koruması altındadır ve kaybolmaksızın, en ufak bir tahrife uğramaksızın kıyamete kadar aslı muhafaza edecektir.

[176] Bkz. Buhârî, *İlâhî Kelâmın Müdâfaası*, s. 119; İbn Sa'd, II,358-362; III,53-84; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II,551-554; III,69-89; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II,462-463,561-562; İsmâil H. İzmirli, *Tarih-i Kur'ân*, s. 10-13; M. Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, s. 44-49; A. Birışık, "*Kur'ân*", DİA, XXVI,386-387; M. M. el-A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, s. 105-151; Sadık Kılıç, "*Kur'ân'ın Cem'i Meselesi*", Atatürk Ü. İslâmî İlimler Fk. Dergisi, Ankara 1980, sayı: 4, s. 261-277.

[177] Hz. Osman (r.a.), "*Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız*" (el-Hicr 15/9) ayetinin ifade ettiği âli hakikatten nasibi büyük yüce bir şahsiyettir. Hz. Osman (r.a.), vahyin ilk kâtibidir (İbn Ebi Davud, I,141). Hz. Osman (r.a.), zinnureyindir... Düşün!

[178] Ne gibi bir tedbir düşündüğü soruldu.

en iyi okuyanın Zeyd b. Sâbit (r.a.) olduğunu tespit ettiler. Bunun üzerine Osman (r.a.): Biri yazsın, diğeri imla etsin, dedi. Saîd b. 'Âs ve Zeyd b. Sâbit (r.a.) denileni yaptı ve insanlar bir Mushaf üzerinde toplanmış oldu”.

Hız. Ali (r.a.): “Allah'a yemin olsun ki, idarede ben olsaydım, muhakkak ki Osman'ın yaptığını yapardım” demiştir.^[179]

Abdullah b. Mesûd (r.a.), başta Hz. Osman'ın (r.a.) teşebbüsüne bazı gerekçelerle itiraz etti. Fakat daha sonra buna muvafakat edip kabul etti. Huzeyfe b. Yeman (r.a.), Kûfe Cuma Camisi'nde kıraat ihtilaflarına şahit oldu. O, kıraat farklılıklarından kaynaklanan ihtilafa tepki gösterdi. Devlet başkanı olarak Hz. Osman'a (r.a.) re'sen müracaat etti. Tek bir kıraatin esas alınması konusunda resmi bir tamim ve çalışma yapılmasını talep etti. Bunun üzerine Huzeyfe (r.a.) ile Abdullah b. Mesûd (r.a.) arasında tartışma yaşandı.

Abdullah b. Mesûd: “Resûlullah'ın (a.s.) ağzından 70 kûsur sûre telakki edip okuduğumda Zeyd b. Sâbit henüz çocuktuktu. Resûlullah'ın (a.s.) ağzından telakki edip okuduğumu bırakayım mı?” şeklinde bir itirazda bulundu ve insanları elinde bulunan Mushaf'ın Hz. Osman'ın (r.a.) “referans (imam) Mushaf'a uyarlanması^[180] itiraz etti. -Dimaşk kadılığı ve Kur'ân muallimliği yapan sahabe- Ebü'd-Derdâ' Uveymir b. Kays el-Hazrecî (v. 32/652 [?]): “Abdullah'ı hassas, merhametli (hannân) bir şahsiyet olarak bilirdik. Ne diye umerâ ile tartışıp onlara karşı geliyor”^[181] diyerek onun yaptıklarını tasvip etmedi. Daha sonra Abdullah b. Mesûd'un (r.a.) kendisi de: “Muhakkak ki Kur'ân, Peygamberinize yedi kapıdan yedi harf üzere indirildi. Sizden önce ise Kitap, bir kapıdan bir harf üzere, tek bir mana ile indiriliyordu”^[182] şeklindeki sözleriyle esasen Hz. Osman'ın (r.a.) yaptığı işin hakikatin ta kendisi ve doğru olduğunu bildirmiştir.^[183]

Netice olarak, ashap Hz. Osman'ın (r.a.) istinsah ettirdiği Mushaf'ları kabul etmiş ve onlara itiraz etmemişlerdir. -Hz. Peygamber (a.s.) devrinde

[179] فَتَالَ سُوَيْدٌ: وَاللَّهِ لَا أَحَدٌ كُنْتُمْ إِلَّا شَيْئًا سَمِعْتُهُ مِنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ سَمِعْتُهُ يَقُولُ: « يَا أَيُّهَا النَّاسُ لَا تَعْلَمُوا فِي عُمَّتِنَا وَلَا تَقُولُوا لَهُ إِلَّا خَيْرًا [أَوْ قُولُوا لَهُ خَيْرًا] فِي الْمَصَاحِفِ وَالْحِرَاقِ الْمَصَاحِفِ، فَوَاللَّهِ مَا فَعَلَ الَّذِي فَعَلَ فِي الْمَصَاحِفِ إِلَّا عَنْ مَلَأَ مَنَّا خَيْرًا، فَتَالَ: مَا تَقُولُونَ فِي هَذِهِ الْقِرَاءَةِ؟ فَقَدْ بَلَغَنِي أَنَّ بَعْضَهُمْ يَقُولُ: إِنَّ قِرَاءَةَ خَيْرٍ مِنْ قِرَاءَتِكَ، وَهَذَا بِكَأَدِّ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا، فَتَالَ: فَمَا تَرَى؟ قَالَ: تَرَى أَنَّ جَمْعَ النَّاسِ عَلَى مُصْحَفٍ وَاحِدٍ، فَلَا تُكُونُ قِرْفَةً، وَلَا يَكُونُ اخْتِلَافًا، فَتَالَ: فَبِعَمِّ مَا رَأَيْتَ قَالَ: قَبِيلٌ: أَيُّ النَّاسِ أَفْضَحُ، وَأَيُّ النَّاسِ أَقْرَأُ؟ فَتَالَ: أَفْضَحُ النَّاسِ سَعِيدُ بْنُ الْعَاصِ، وَأَقْرَأُهُمْ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ، فَتَالَ: لِيَكُنَّ أَحَدًا مِمَّا يُقَالُ الْآخِرُ فَقَعَلَا وَجَمَعَ النَّاسُ عَلَى (مُصْحَفٍ) « قَالَ: قَالَ عَلِيُّ: وَاللَّهِ لَوْ وَوَيْتَ لَفَعَلْتُ مِثْلَ الَّذِي فَعَلَ

[180] (وَأَمْرُهُمْ أَنْ يُقِيمُوا مَصَاحِفَهُمْ عَلَيْهِ) Ibn Ebî Davud, I,240.

[181] سَمَّا تَعُدُّ عَبْدَ اللَّهِ حَتَّىٰ مَا لَهُ يُوَاقِبُ الْأُمَرَاءَ

[182] إِنَّ الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَى نَبِيِّكُمْ مِنْ سَبْعَةِ أَنْتَابٍ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَافٍ [أَوْ خُرُوفٍ] ، وَإِنَّ الْكِتَابَ قَبْلَكُمْ كَانَ يُنزَلُ [أَوْ تَنَزَّلَ] مِنْ تَابٍ وَاحِدٍ (عَلَى أَحْرَافٍ وَاحِدٍ، مَعْنَاهَا وَاحِدٌ

[183] بَابُ رِضَاءِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ لِمَجْمَعِ عُمَّتِنَا رَضِيَ اللَّهُ (كِرَاهِيَةُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ ذَلِكَ) Ibn Ebî Davud, I,179 (عَنْهُ الْمَصَاحِفُ

olup bitenlere az veya çok vakıf olan o dönemin- Müslümanları tarafından Hz. Osman'ın döneminde çoğaltılan Mushaflar hemen benimsenmiş, kısa zaman içinde bu Mushaflardan istinsahlar yapılarak birçok Müslüman'ın elinde *Kur'ân* nüshaları görülmeye başlamıştır. Hz. Ali (r.a.) ile Hz. Muaviye (r.a.) arasında meydana gelen Sıffin Savaşı'nda Amr b. el-Âs'ın (r.a.) işaretiyle beş yüz nüsha *Kur'ân-ı Kerîm* havaya kaldırılmıştır. Bu misal kısa zamanda Müslümanlar arasında Mushafların ne kadar çoğaldığına işaret etmektedir. Hâlbuki Hz. Osman'ın (r.a.) Mushaf istinsahı ile Sıffin Savaşı arasında yedi sene gibi kısa bir zaman geçmiştir.^[184]

İbn Ebû Davûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif*'i gibi eserler: “Mushaf Ömer b. el-Hattab”, “Mushaf Ali b. Ebî Talib”, “Mushaf Abdullah b. Abbâs”, “Mushaf Âişe Zevc en-Nebî”,^[185] “Mushaf Hafsa Zevc en-Nebî”, “Mushaf Ümmü Seleme Zevc en-Nebî”,^[186] “Mesahif et-Tabiîn”, “Mushaf İkrime Mevla İbn Abbâs” ve “Mushaf Yazmak İçin Ücret Alınması” gibi onlarca başlıklar ve bu başlıklar altında nakledilen rivâyetler İslâm'ın ilk asrında Mushafların ne denli yaygınlaştığına dair bolca malumat verirler.

İbn Kesîr, 518/1124 yılı civarında, Suriye'nin Taberiye kentinden Dimeşk'e getirilen ve Emevî Camisi'nde muhafaza edilen Hz. Osman (r.a.) tarafından yazdırılan imâm Mushaflardan birini görüp incelediğini kaydeder.^[187]

İbn Battûta, 726/1326^[188] yılında hac ibadetini eda etmek için Mekke'de bulunduğu sıralarda bu Mushaflardan birini gördüğünü şu meâldeki sözlerle kaydeder: “Peygamber Efendimizin (a.s.) vefatından 18 sene sonra Zeyd b. Sâbit (r.a.) tarafından istinsah edilmiş bir Mushaf (Hz. Abbâs'a -r.a.- ait olduğu kabul edilen Şarâb Kubbesi'nde Kâbe'ye ait olan Mushafların ve diğer kitapların yer aldığı kütüphanede) bulunmaktadır. Kıtık veya diğer musibetler ortaya çıkınca Mekkeliler bu Mushaf'ı çıkarıp Kâbe'nin

[184] İ. Cerrahoğlu, *Tefsir usûlü*, s. 76.

[185] Kaynaklarda, Hz. Âişe'nin (r.anha) kendisinden yardım isteyen sahabeye *Kur'ân-ı Kerîm*'in tertibi konusunda yardım ettiği ve onlara *Kur'ân* imla ettiği de kaydedilir. İbn Battâl Ebû'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik (v. 449), *Şer Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, nşr. Meketebetü'r-Rüşd, Riyad 1423/2003, X,237-240; Rudânî, *Cemü'l-Fevâid*, “*et-Tefsîr*”, (الحث على تلاوة القرآن وآداب التلاوة وتحزيب القرآن وغير ذلك), hadîs no: 7383.

[186] İbn Ebî Davud, I,365 vd.

[187] وَأَمَّا الْمَصَاحِفُ الْعُمَمَائِيَّةُ الْأَيْمَةُ فَأَشْهَرُهَا الْيَوْمَ الَّذِي فِي الشَّامِ بِجَمَاعٍ وَمَشَقَّ عِنْدَ الرَّكْنِ شَرِيعِي الْمَقْصُورَةَ الْمَعْمُورَةَ بِالْحَرَمِ اللَّهِ، وَقَدْ كَانَتْ قَدِيمًا بِمَدِينَةِ طَبْرِقَةَ ثُمَّ نُقِلَ مِنْهَا إِلَى دِمَشْقَ فِي خُلُودِ ثَمَانَ عَشْرَةَ وَخَمْسِمِائَةٍ، وَقَدْ رَأَيْتُهَا كِتَابًا عَزِيمًا خَلِيلًا عَظِيمًا ضَخْمًا يَخْطُ حَسَنَ مَبِينٍ (قَوِيٍّ يَجْزِي خُحَكُمْ فِي رَقِي أَطْنَهُ مِنْ جُلُودِ الْإِبِلِ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ، زَادَهُ اللَّهُ تَشْرِيفًا وَتَكْرِيمًا وَتَعْظِيمًا) İbn Kesîr (v. 774), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Sâmi b. Muhammed Selame, Dârü't-Taybe nşr. 1420/1999, I,34.

[188] İbn Battûta, s. 125.

kapısını açarak eşige, daha sonra da Makam-ı İbrahim'e bırakırlar. Baş açık bir vaziyette onun çevresinde dua ve yakarıшта bulunurlar".^[189] Yine İbn Battûta, aynı yılda hac ibadetini eda ettikten sonra Bağdat'a yaptığı yolculuk sırasında Basra'ya uğramış ve Basra'nın Cuma camisi olan Hz. Ali (r.a.) Mescidi'nde korunan -Hz. Osman (r.a.) şehit edildiği sırada okuduğu- Mushafı görmüştür. Ona göre: "Tam da: 'Onlara karşı Allah sana yeter. O iştendir, bilendir'^[190] âyet-i kerîmesinin bulunduğu sayfada kan lekesi görünüyor".^[191] Bu gibi pek çok kayıt, Hz. Peygamber (a.s.), sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn *Kur'ân-ı Kerîm* ile ilgili mesailerinin ve neticelerinin, yüz yıllarca, Müslümanlar tarafından bilindiğine, korunduğuna ve yararlanıldığına işaret eder.

Hz. Ebû Bekir (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) dönemlerinde yapılan cem'ler arasındaki fark

Birinci cem'de hafızların şehit düşmesiyle *Kur'ân*'dan bir şeyin kaybolacağı korkusu hâkimdi ve yapılan cem', *Kur'ân-ı Kerîm*'in nazil olduğu bütün vecihleri içeriyordu.

İkinci cem'de ise arza-i ahirenin teyit ettiği Hz. Peygamber'den (a.s.) alınan yaygın kıraatten farklı olan diğer kıraatlerden kaynaklanan ihtilafların Müslümanlar arasında baş gösterip sürüp gitmesi korkusu hâkimdi. Yapılan cem' ile *Kur'ân* tek bir vecih üzerine Mushaf haline getirildi ve ümmetin icmâ'ı sağlandı.^[192] Çoğaltılan Mushaflar belli başlı İslâm şehirlerine gönderildi. Bu hususta el-Kâdî Ebû Bekir: "Osman'ın (r.a.) cem' işindeki gayesi, Ebû Bekir'inki (r.a.) gibi sadece *Kur'ân*'ı iki kapak arasında cem' etmek değildi. Onun maksadı, Peygamber'den (a.s.) sabit olan yaygın kıraati esas alarak *Kur'ân*'ı cem' etmek sabit kıraatten olmayanları ilga etmekte" demektedir. Yine aynı eserde Taberî'den naklen: "Osman (r.a.), ümmeti hidayet ve doğruluğa sevk etmek için *Kur'ân*'ın bir harfle okunmasını temin etti. Diğer altı harfi terk etti" denilmektedir.^[193]

Şu önemli hakikate/vakiyaya dikkat edilmelidir: Hz. Osman (r.a.) döne-

[189] İbn Battûta, s. 152.

[190] el-Bakara 2/137.

[191] İbn Battûta, s. 197-198; İbn Ebî Davud, I,141.

[192] قيل: ما وجه ما اشتهر أن عثمان لم يجمع القرآن؟ أوجب: بأن الصحف كانت مضمومة على جميع أحرفه ووجهه التي نزل بها، فحرد عثمان (اللغة القرشية منها، أو كانت صحفاً فجمعها مصحفاً واحداً جمع الناس عليها، وأما الجامع الحقيقي سوراً وآيات فهو رسول الله بالوحي. Aynî (v. 855), *Umdetü'l-Kâri*, Beyrut, Dâr İhyâi't-Tirâsi'l-Arabi nşr. XXIV,264; Ahmet Cevdet Paşa - Ali Muhammed ed-Debbâ, *Kur'ân Tarihi ve Kur'ân Okumanın Edepleri*, çev. Ali Osman Yüksel, İstanbul 1989, s. 46-48.

[193] İ. Cerrahoğlu, *Tefsir usûlü*, s. 75-76.

minde, kıraat farklılıkları ve *Kur'ân-ı Kerîm*'in nazil olduğu vecihler bir tarafta bırakıldı. Hz. Peygamber'in (a.s.) arza-i ahiresi, yaygın kıraat şekli ve Kureyş lehçesi esas alınarak Mushaf tertip edildi. Bu, diğer kıraat ve vecihlerin yok olması veya yok edilmesi anlamına gelmez. *Kur'ân-ı Kerîm*'in bütün kıraat şekilleri, nazil olduğu bütün vecihler ve ona dair varit olan her şey, erbabı tarafından, on dört kıraate dair te'lifatta, rivâyet tefsirlerinde ve hadîs külliyâtları gibi eserlerde, ilmî usûl ve esaslara uygun bir şekilde kaydedilip muhafaza edildi. Söz konusu vücuh ve kıraatler halen okunmaya devam edilmektedir.

Sonuç

1- Hz. Peygamber'den (a.s.) günümüze kadar, milyonlarca Müslüman, başta hafızların ve kurrânın gözetiminde *Kur'ân-ı Kerîm*'in tamamını usulünce ezberlemiştir. Yine Hz. Peygamber'den (a.s.) günümüze kadar, milyonlarca hafız tarafından, *Kur'ân-ı Kerîm*'i başka hafızların, ulemanın ve Müslüman ahali gibi büyük toplulukların huzurunda -başta ramazan aylarında, *Kur'ân-ı Kerîm*'in yedi günde hatim edilmesi manasına gelen sub' (سبع) ve benzeri mukabele meclislerinde, Cuma camilerinde, mescitlerde, çeşitli düzey ve tiplerdeki İslâm eğitim-öğretim kurumlarında, İslâm devlet başkanlarının ve yöneticilerinin yönetim yerlerinde, özel meclislerde ve evlerde- okuna gelmiştir.

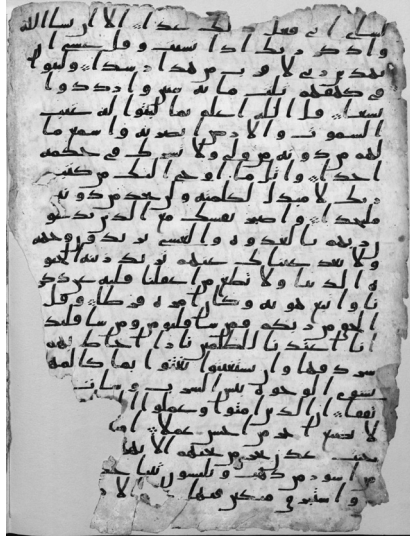
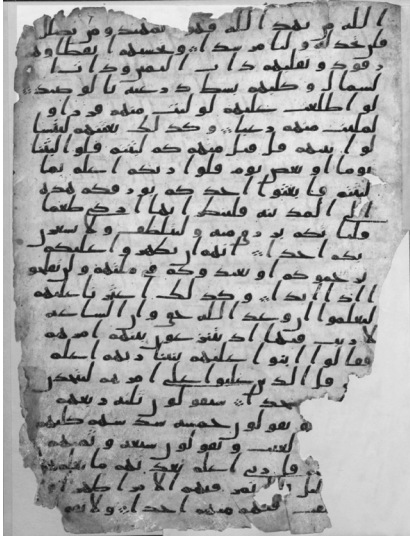
2- *Kur'ân-ı Kerîm*'in yazılması, hıfzı, Mushaf haline getirilmesi, kıraati ve beyanı/tefsiri/tevilî gibi konular, -yazılı bir şekilde, hıfz edilerek ve sürekli okunarak- mevsuk ve mütevatir olarak rivâyet edilmiştir. Bu rivâyetler, dilbilim ve yöntem bilim bakımından binlerce ulema tarafından *Kur'ân* ilimleri, kıraat ilimleri, rivâyet ve dirayet tefsirleri, hadîs külliyâtları ve şerhleri gibi eserlerde işlenmiştir. Bu konulara tahsis edilmiş müstakil binlerce eser te'lif edilmiştir.

3- İslâm'ın her asrından binlerce *Kur'ân-ı Kerîm* nüshası günümüze ulaşmış olup bunlara çeşitli kütüphanelerde ve web ortamında ulaşmak mümkündür. *Kur'ân* yazmaları üzerine, ister kusur bulmak amacıyla oryantalistler/şarkiyatçılar ve İslâm düşmanları tarafından isterse yüceltmek ve hizmet etmek gayesiyle Müslüman ilim adamları tarafından yapılan çalışmaların neticesi şudur: "*Kur'ân-ı Kerîm*'in asli hali hiçbir değişikliğe maruz kalmadan muhafaza edilmiştir".

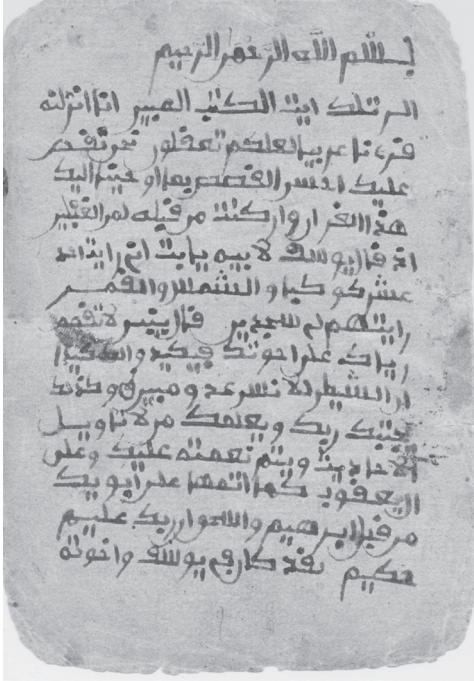
Ekler

Ek 1: İslâm'ın değişik devirlerinden günümüze intikal eden Kur'ân-ı Kerîm nüshalarından görüntüler:^[194]

[194] [al-Qur'an] Two leaves from a Hijazi Qur'an containing verses from Surah 18 (Al-Kahf, 'The Cave'), verses 17-23; Surah 19 (Maryam, 'Mary'), verses 91-98; and Surah 20 (Ta-Ha, 'Ta-Ha'), verses 1-40. Probably mid-7th century.

Yukarıda fotoğrafları verilen Kur'ân-ı Kerîm'in dört sayfasına dair açıklama: İngiltere'deki Birmingham Üniversitesi, Hz. Muhammed'in (a.s.) yaşadığı dönemde yazıldığı düşünülen bir *Kur'ân-ı Kerîm* sayfasının kütüphanelerinde bulunduğunu açıkladı. *Kur'ân-ı Kerîm* yazmasının yaklaşık yüz yıldır Birmingham Üniversitesi'nin kütüphanesinde durduğu fark edildi. Birmingham Üniversitesi'nde, bir doktora öğrencisi kütüphanede eski bir *Kur'an-ı Kerim* yazması buldu. Öğrenci yazmanın yazı tipinde farklılık görünce, üniversite yönetimi yazmanın bir parçasını Oxford Üniversitesi'ne radyokarbon testi için gönderdi. Oxford Radyokarbon Hızlandırıcısı Birimi'nin yaptığı testlerde ortaya çıkan sonuca göre, yazma en az 1370 yıllık, yüzde 94 ihtimalle 568 ile 645 yıllarına ait. Hz. Muhammed (a.s.) 571 ile 632 yılları arasında yaşamıştı. Yazma iki parçadan oluşuyor ve *Kur'ân-ı Kerîm*'in 18 ve 20. sureleri olan Kehf ile Tâhâ surelerinden ayetler içeriyor. Yazma, keçi ya da koyun derisi üzerinde. Yazma, 1920'lerde Irak doğumlu teolog ve tarihçi Alphonse Mingana tarafından 1920'lerde toplanan ve 3 binden fazla parçadan oluşan koleksiyonun bir parçası ve erken dönem

yazılı Arapça biçimlerinden hicazi yazı şekliyle yazılmış. Birmingham Üniversitesi Hıristiyanlık ve İslâm Bölümü Profesörü David Thomas, oldukça hassas ve organik olan yazmanın sergilenebileceğini söyledi.^[195]

Yanda Emevi Dönemine tarihlenen parşömen üzerine yazılmış Yusuf Sûres'inin ilk ayetleri.^[196]

[195] Fotoğraf: Birmingham Üniversitesi, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/1370-yillik-kuran-i-kerim-yazmasi>

[196] Mahmut Dörtbudak'ın arşivinden.

11
II. 123

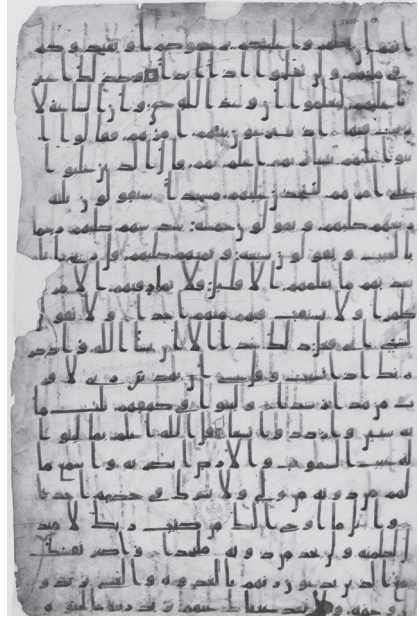
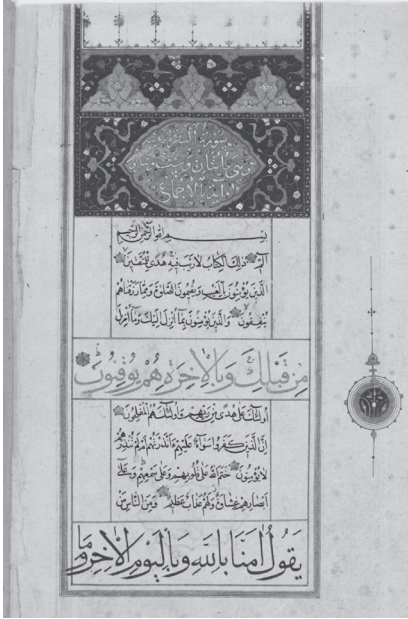
وَسَاءَ مَا يَحْكُمُونَ
مُؤْمِنِينَ فَمَا أَصْبَرُوا
لِحُكْمِ رَبِّهِمْ وَأَلَا تَكْفُرُونَ
رَبُّهُمْ جَاءَهُمْ وَأَخَذَ
الْحَقُّ مِنْهُمْ وَأَخَذَ

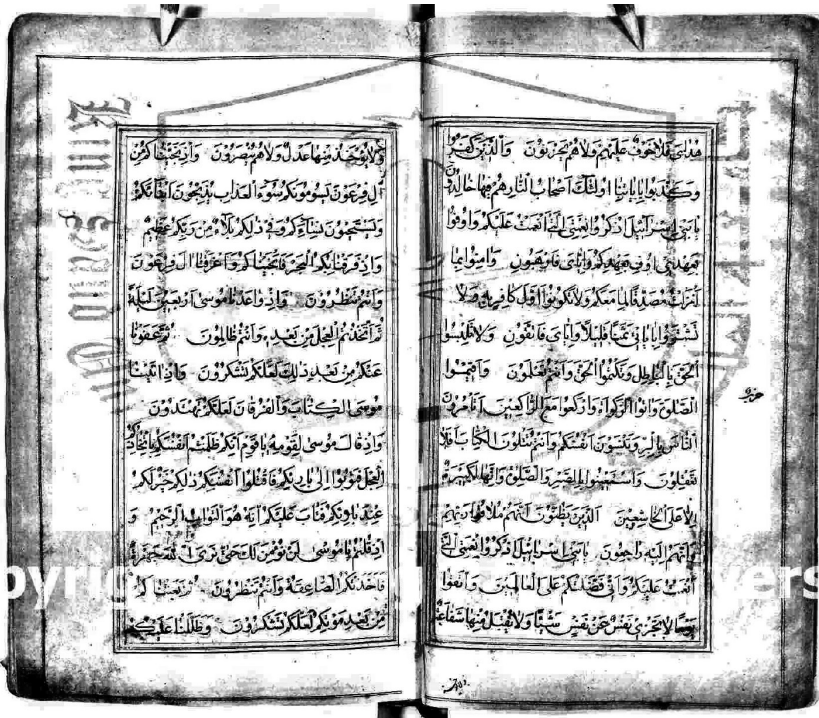
VIII. 19

وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
فِيهِ نَضْرٌ وَغَيْرُهُ
وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
فِيهِ نَضْرٌ وَغَيْرُهُ
وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
فِيهِ نَضْرٌ وَغَيْرُهُ
وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
فِيهِ نَضْرٌ وَغَيْرُهُ
وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
فِيهِ نَضْرٌ وَغَيْرُهُ
وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
فِيهِ نَضْرٌ وَغَيْرُهُ

[*] Yukarıda verilen altı fotoğrafın kaynağı: <http://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28gallica%20all%20%22coran%22%29>

[**] Yukarıda verilen iki fotoğrafın kaynağı: <http://www.al-mostafa.com>